

Verskuiwing van teologiese denke oor die huwelik vanaf Luther tot vandag

Annelie Botha
Department of Practical Theology
Faculty of Theology
University of Pretoria
South Africa

Research Project Details

Project research number: 2546930

Project Leader: Y. Dreyer

Project Description: Dr Botha is participating in the research project, 'Gender Studies and Practical Theology Theory Formation', directed by Prof. Dr Yolanda Dreyer, Department of Practical Theology, Faculty of Theology, University of Pretoria.

Inleiding

In hierdie bydrae word 'n oorsig gegee van Martin Luther se teologiese denke oor die huwelik, wat insluit sy nadenke ten opsigte van seksualiteit. Die invloed van Luther se teologiese denke oor die huwelik op latere reformatoriese teoloë word aangetoon. Hierdie bydrae toon aan dat sedert Luther tot vandag seksuele verskille, en die klem op die

How to cite: Botha, A., 2017, 'Verskuiwing van teologiese denke oor die huwelik vanaf Luther tot vandag', in 'Nadenke oor 500 jaar se Reformatoriese teologie', *HTS Theological Studies/Teologiese Studies*, suppl. 11, 73(5), a4563. <https://doi.org/10.4102/hts.v73i5.4563>

‘teenoorgestelde’ nature van mans en vroue (kyk Dreyer 2000:956), ’n belangrike kwessie is wanneer die huwelik bespreek word vanuit ’n teologiese perspektief. Wanneer daar teologies oor die huwelik nagedink word, word die skeppingsordeteologie en die tradisionele begrip ‘mens as geskape na die beeld van God’ dikwels ingespan om ’n spesifieke manier van dink oor die rol van die huwelik asook die rolle van vrou en man in die huwelik te regverdig.

In hierdie hoofstuk word daar krities gekyk na die verskuiwing van teologiese nadenke oor die huwelik vanaf Martin Luther tot vandag; vir hierdie kritiese kyk word daar ’n hermeneutiek van suspisie gekies, wat by implikasie ideologies krities is. Die hermeneutiek van suspisie sluit in dat daar vanuit ’n feministies kritiese teologie van bevryding na die verskuiwing van teologiese denke oor die huwelik gekyk word.

Die hoofstuk wil die vraag op die tafel plaas of daar in die afgelope 500 jaar ’n verskuiwing plaasgevind het vanaf teologiese nadenke oor die huwelik na ideologieë oor die huwelik. Teologiese nadenke oor die huwelik wat ideologieë word, het gevolge vir die definiëring van verhoudings asook oor hoe daar omgegaan word met diversiteit ten opsigte van seksualiteit. Idees word ideologieë (dit word samehangende, herhaalde patrone) deur die subjektiewe deurlopende keuses wat mense maak, wat dien as die saad waaruit verdere denke groei. Michael Freedman (2006) verstaan die ideologieë soos volg:

[T]hey [*ideologies*] are human and social products that bind together views of the world – in the most general sense, à la Mannheim, a political Weltanschauung – and enable collective action in furthering or impeding the goals of a society. (bl. 12)

Teologie word ideologie wanneer die premoderne waardesisteme en sosiale sisteme van die wêreld van die Bybel nie in aanmerking geneem word wanneer daar nagedink word oor die huwelik en die rolle van mans en vroue binne die huwelik nie, en daardie sisteme steeds as geldig voorgelê word vir die huwelik van vandag (vgl. Scott 1994:1). Mark Juergensmeyer (2008:20) verwoord sy verstaan van ideologie soos volg: ‘[T]here are significant structural and functional similarities between political and religious belief systems as both represent “ideologies of order” imparting coherence and authority on social life.’

■ Martin Luther en die huwelik

Dit wat Martin Luther (1483–1546) oor die huwelik geskryf het, word vervat in die publikasie van sy werke in die reeks *Dr. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, 1883 Weimar (WA). Die Engelse vertaling van sy werke *Luther's Works* (LW) verskyn die eerste keer in 1955 en is gepubliseer deur Concordia Publishing Company, Muhlenberg Press, Fortress Press en Augsburg Publishing Company (Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003:3).

In hierdie hoofstuk word onder andere gebruik gemaak van die boek getiteld: *Luther on women: A sourcebook* (Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003) waarin dit wat Luther oor

vroue, die huwelik en seksualiteit geskryf het, vertaal en saamgebind is. Die tekste wat gebruik is vir die samestelling van die boek, is aanhalings of vertalings uit bogenoemde werke van Luther. Die boek bevat preke, tafelgesprekke asook lesings wat deur Luther gehou is oor die onderwerp van die huwelik, die rol van vroue in die huwelik, asook die rol van vroue in die Ou en Nuwe Testament ensvoorts. In die eerste deel van die hoofstuk word gefokus op Luther se uitsprake oor die huwelik, die rol van vroue en mans in die huwelik, asook sy siening oor die rol van vroue binne die skepping.

■ Die huwelik

Luther is in sy teologiese denke sterk beïnvloed deur Augustinus (vgl. Buitendag 2007:447), ook ten opsigte van dit wat hy van die huwelik sê. Augustinus se teologie van die huwelik is gebaseer op sy verstaan van die skepping van man en vrou in die boek Genesis. Augustinus meen dat die waarde van die huwelik daarin gesetel is dat die doel van die huwelik prokreasie, getrouheid (*fidelity*) en sakrament (*sacrament*) is.

Prokreasie sou hiervolgens die sondige begeertes neutraliseer, getrouheid sou 'n dimensie van liefde uitdruk en die sakrament, dui op die permanensie van die huwelik van twee persone wat hulle getrouheid aan mekaar voor God beloof (Buitendag 2007:448).

In 'n huwelikspreek wat Luther in 1519 lewer stem dit wat hy sê grootliks ooreen met Augustinus se siening ten opsigte van die huwelik. Luther beskou hier die huwelik nog as 'n sakrament (WA II, bl. 166–171 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003):

The doctors [*of the church*] have found three good things and uses in the marital state, by means of which sinful desire (with which it [*marriage*] is permeated) may be compensated for and not damning. First of all, that it is a sacrament. Secondly, that it is a union of faith. That is the basis and the entire existence of marriage, that one gives oneself to the other and promises to be faithful [...]. Thirdly, in order to produce offspring, for that is the end and chief duty of marriage. (bl. 91)

In Luther se werk, *The Babylonian captivity of the Church* (1520) (LW 32, 1999b:17) bevrage teken hy vir die eerste keer die sewe sakramente van die Rooms-Katolieke Kerk in die van die sakrament wat verlossing bring nie, maar die geloof wat daarmee gepaard gaan. openbaar. In hierdie dokument bevrage teken Luther ook die huwelik as sakrament. Dit het behels dat Luther die huwelik wou bevry van die waardes wat die Rooms-Katolieke Kerk daaraan geheg het. Volgens Luther was dit nie die meganiese werking (LW 36, 1999c):

Nowhere do we read that the man who marries a wife receives any grace of God. There is not even a divinely instituted sign in marriage, nor do we read anywhere that marriage was instituted by God to be a sign of anything. To be sure, whatever takes place in a visible manner can be understood as a figure or allegory of something invisible. But figures or allegories are not sacraments, in the sense in which we use the term. (bl. 92)

Volgens Buitendag (2007:446) het Luther die huwelik gedesakramentaliseer en dit geplaas binne die sfeer van die wêreld en ook binne die netwerk van verhoudings (*analogia relationis*). Hoewel Luther die huwelik gedesakramentaliseer het, het hy Augustinus se beklemtoning van seksuele verskille behou as deel van die skeppingsorde (kyk Robberts 2007:39–77; vgl. Dreyer, Y. 2008:518). Lesings wat Luther in 1535 aanbied oor Genesis 1:26 toon hoe Luther die verskil tussen man en vrou verstaan (LW 1, 1999a bl. 66–69; in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003):

[D]it lyk of die vrou 'n ietwat ander wese is as die man, omdat sy nie dieselfde liggaamsdele het nie en 'n natuur het wat swakker is. Alhoewel Eva 'n mees buitengewone wese is – soortgelyk aan Adam so ver as die beeld van God betref, dit wil sê in geregtigheid, wysheid en geluk – het sy nietemin 'n vrou gebly. Net soos die son meer werd is as die maan (hoewel die maan ook 'n buitengewone hemelliggaam is), is die vrou, hoewel sy een van die mooiste werke van God is, nogtans nie die gelyke van die man in heerlikheid en waardigheid nie. (bl. 25, outeur se vertaling)

'n Preek wat Luther lewer tydens die huwelikseremonie van Sigmund von Lindenau in Merseburg in 1745 bevestig sy siening dat die huwelik deel is van God se skeppingsorde, dit wil sê 'n instelling van God is (WA XLIX, bl. 798–803, in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003):

The almighty, eternal God, Creator of all things, who first created and ordained little men and little women for marriage – He also created us [...]. It is sufficient for us to know that God sees us together with His only Son our Lord Jesus Christ, who sits at the right hand of God and is Lord of all, as He ordained the wedded estate, set us in it, and presides over it until the Last Day. (bl. 98)

Volgens Luther het God die huwelik ingestel as God se eerste verordening (*erstes Gut*) toe God vir Eva uit Adam se rib geskep het en haar na hom toe gebring het. Dit is die eerste huwelik. Ten einde die voortbestaan van die mens te verseker, het God na die sondeval, in Adam en Eva en hulle nageslag die seksuele begeerte gewek. Bevrediging van hierdie begeerte sou volgens Luther slegs binne die huwelik plaasvind en ter wille van die voortbring van kinders (Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003:88).

Buitendag (2007:447) stel: '*Luther understood marriage as a triadic relationship, with God as the reference point of meaning.*' Die manier waarop God die skepping onderhou is deur die huwelik. Op grond van Luther se eksegeese van Genesis 45:19 en volgens sy klassifikasie van die Tien Gebooie is die doel van die huwelik om kinders voort te bring en om die kinders volgens God se wil groot te maak (LW 44, 1999d:11–12; vgl. Buitendag 2007:453).

Luther sien die huwelik as simbool vir Christus se liefde vir die kerk. Hy gebruik die metafoer kerk as bruid van Christus om sy verstaan van die verhouding tussen Christus en die kerk te verduidelik. Hierdie metafoer word ook gebruik om sy siening ten opsigte van die verhouding tussen man en vrou in die huwelik te belig. Die huwelik word gesien as 'n een word van die goddelike natuur met die menslike natuur, soos ervaar deur die liefde wat Christus aan mense bewys. Net soos die bruid lief is vir die bruidegom, so het Christus ons lief en ons Hom. (WA X/3, bl. 415–416 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks

2003:92). Die een word (*sie werden sein ein Fleisch*) van man en vrou (Gen 2:24) word verstaan as een in gees, dit sluit in een huis, een familie. Die bruid moet alles wat in en met die *ein Fleisch* gebeur aanvaar (WA XIV, bl. 141 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003):

And you will be under the power of the man, etc. That is, you will not live in accordance with your own will as you properly did before the Fall; you shall no longer follow your own will. It was possible before the Fall to be with the man or not. Now she ought to remain with her husband. She must accompany him wherever he wants to go. Now we see that the woman is not able to be without the man. Wherever the man dwells the woman has to dwell too; the wife follows her husband wherever he may go. And beyond this, she is obligated to submit to the man; authority pertains to the husband in all the matters of this life. (bl. 93)

Luther sien die huwelik steeds as 'n geneesmiddel (*remedy*) teen die sonde en as die roeping van elke gelowige (kyk Lazareth 1994:238–249). Luther is van mening dat God op 'n dubbele manier oor die wêreld regeer te wete die geestelike koninkryk en die aardse koninkryk: '*For this reason God has ordained two governments: the spiritual, by which the Holy Spirit produces Christians and righteous people under Christ; and the temporal, which restrains the unchristian*' (LW 45, 1999e:1). Dit impliseer dat God twee soorte wette bepaal het, naamlik die geestelike wette wat geregtigheid leer en 'n geestelike koninkryk vestig waarin die gelowiges leef en dan weer die wêreldse wette vir diegene wat nie in staat is om die geestelike wette te onderhou nie. Dit word toegepas op owerspel. Matteus 5:32 word so geïnterpreteer dat dit val onder die wêreld se wette (kyk Buitendag 2007:452). Vir Luther is die huwelik 'n saak van die wet en nie die evangelie nie. Die huwelik word beskou as God se manier om die mense te verskans teen die sonde en is nie 'n weg tot verlossing nie, dit is wel 'n skeppingsordonnansie (kyk Althaus 1965:91).

Luther het sterk standpunt ingeneem teen egskeiding. In sy *The estate of Marriage, 1522* (LW XLV, bl. 17–49 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003:103–105), lys Luther vier redes op grond waarvan mens mag sê: '*The first [...], is the situation in which the husband or wife is not equipped for marriage because of bodily or natural deficiencies of any sort.*' Hier gaan dit oor die opdrag van voortplanting. Indien die man of die vrou om een of ander rede nie kinders kan voortbring nie, is dit rede vir egskeiding. Die tweede gronde vir egskeiding is owerspel. Luther interpreteer die uitsprake van Jesus in Matteus 19:1–9 volg (LW XLV, bl. 17–49 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003).

Here you see that in the case of adultery Christ permits the divorce of husband and wife, so that the innocent person may remarry. For in saying that he commits adultery who marries another after divorcing his wife, 'except for unchastity', Christ is making it quite clear that he who divorces his wife on account of unchastity and then marries another does not commit adultery [...]. (bl.104)

Luther vra en antwoord die vraag wat met die persoon wat owerspel gepleeg het, moet gebeur as volg (LW XLV, bl. 17–49 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003):

What is to become of the other (the guilty party) if he too is perhaps unable to lead a chaste life? Answer: It was for this reason that God commanded in the law (Deut 22:22–24) that the

adulterers be stoned [...]. Where the government is negligent and lax, however, and fails to inflict the death penalty, the adulterer may betake himself to a far country and there remarry [...]. But it would be better to put him to death, lest a bad example be set [...]. (bl. 105)

Die derde voorwaarde vir egskeiding is wanneer een van die partye in die huwelik weier om hulle huweliks pligte (*conjugal duty*) na te kom. Die vierde rede wat aangevoer word vir egskeiding is wanneer 'n man en 'n vrou vir ander redes as reeds genoem nie saam met mekaar kan bly nie, hiervoor verwys Luther na 1 Korintiërs 7 waar Paulus sê:

Die getroudes beveel ek – nee, nie ek nie, maar die Here – dat die vrou nie van haar man mag skei nie. As sy tog skei, moet sy daarna ongetroud bly of haar met haar man versoen. Net so mag 'n man ook nie van sy vrou skei nie. (v. 10–11)

In Luther se werke getiteld: *The estate of marriage* (1522) (LW 1999g) en *On marriage matters* (LW 1999h) word die kerklike karakter van die huwelik afgewys (*declericalisation*), die huwelik gesekulariseer, deur die huwelik van die sakramentele karakter wat deur die Rooms-Katolieke Kerk toegeken is te ontnem. Luther verklaar die huwelik tot skeppingsordinansie. Luther se huweliksetiek het met die verloop van tyd ontwikkel totdat hy die huwelik beskou het as deel van die vrugte van die Gees binne die sosiale ordes. Die huwelik is as heilig beskou en is een van die hoekstene vir die verstaan van Luther se teologie (kyk Buitendag 2007:455).

Teologiese denke oor die huwelik het dikwels gefokus op die verstaan van die gebod, 'jy mag nie egbreuk pleeg nie' (Eks 20:18). Vir Luther het die verstaan van die huwelik ook die gebod: 'Eer jou vader en jou moeder, soos die Here jou God jou beveel het [...] (Eks 20:16) ingesluit (Buitendag 2007:452). Die huwelik is vir Luther 'n instelling wat tot die wêreld behoort maar ook heilig is. Dit is nie 'n sakrament nie, maar 'n wêreldse instelling, maar dit is heilig omdat dit 'n skeppingsordinansie is wat deur God ingestel is.

■ Luther oor vroue

Luther se kommentaar op Genesis toon sy oortuiging dat vroue onderdanig aan hulle mans moet wees as direkte gevolg van vroue se rol in die sondeval (Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003:15). Hoewel Luther die idees van Aristoteles verwerp het, het hy tog die Griekse filosoof se idee dat vroue se swakker natuur deel is van hulle wese aanvaar. In Luther se preek uit Genesis, beskou hy Eva as die swakker geslag, die een wat swakker van natuur is, daarom het die slang haar genader en nie vir Adam nie (WA, XXIV, 76–81 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003:15; vgl. Dreyer 2000:951).

Luther ontken nie Adam se aandeel in die sondeval nie maar stel dit as volg (WA, XXIV, bl. 76–81 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003):

Adam, Paul says, was not seduced but rather the woman. But because he also transgresses, he makes the sin all the heavier and more gruesome. She was a fool, easy to lead astray, did not

know any better. But he had God's word before him. He knew it well and should have punished her. But he stands there, looks on, and eats too, wantonly giving his consent to the devil's advice. (bl. 21)

In een van Luther se preke (1527) uit Genesis 2:18–20, is hy van mening dat vroue geskep is vir geen ander doel as om die man te dien en om die man se assistent in die voortbring van kinders te wees nie (WA XXIV, bl. 78–81 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003:18). Die vrou word beveel om haarself te verootmoedig voor haar man. Dit beteken dat sy nie kan lewe soos sy wil nie. Die vrou mag niks doen sonder haar man nie (W I, 1 bl. 69 in Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003):

In the household the wife is a partner in the management and has a common interest in the children and the property, and yet there is a great difference between the sexes. (bl. 26)

Die vroulike geslag word as minderwaardig beskou teenoor die manlike geslag.

Just as in all the rest of nature the strength of the male surpass that of the other sex, so also in the perfect nature the male somewhat excelled the female. (bl. 27)

Na Luther en na die Reformasie

Voor die Reformasie is die huwelik gereken as 'n *'Remedy for lust and desire'* (Schüssler Fiorenza 1991:316). Seksuele genot is beskou as 'n sonde en daarom het die huwelik verlossing en bevryding gebring van hierdie sonde. Sedert die Reformasie het daar 'n verskuiwing plaas gevind ten opsigte van denke oor die aanvaarbaarheid van seksuele genot, dit was na die Reformasie aanvaarbaar maar net binne die huwelik. Die huwelik moes as 'n kontrole middel dien vir seks en seksualiteit.

Johannes Calvyn het sy leerstelling oor die verbond gebruik in sy nadenke oor die huwelik en familie. God se verbondsverhouding met Israel is gebruik as analogie vir die verhouding tussen man en vrou. Die vertikale verhouding tussen God en mens het die voorbeeld geword vir die horisontale verhouding tussen man en vrou (Witte 2009:456–457). Die huweliksverbond is vir Calvyn gebaseer op die skeppingsorde en die orde en wette van die natuur. Die huwelik bind man en vrou saam tot een liggaam en een gees. Daar word spesifieke pligte en verskillende outoriteite aan man en vrou toe geken. Volgens Calvyn het God die man aangewys as die hoof van die vrou (CO 10/1:239–241; CO 10/2:258 in Witte 2009:458). In Calvyn se kommentaar op Genesis 2:18 stel hy dat die vrou geskep is as 'n hulp vir die man. Dit is 'n goddelike skeppingsopdrag dat die man in eerbied sal opkyk na God en dat die vrou die man se getroue assistent sal wees (CO 10/1:239–241 in Witte 2009:458). Calvyn het die huwelik beskou as 'n heteroseksuele monogame lewenslange verbintenis tussen 'n man en 'n vrou, wat die fisiese kapasiteit en natuurlike neiging het om in liefde te verenig (Witte 2009:458).

Volgens Mary Potter (1986:738) het Calvin 'n '*perspectival approach*' benut wanneer dit oor die rol en plek van vroue gaan. Hierdie benadering behels dat Calvin wanneer hy oor die gelykheid van vroue (*gender equality*) praat die benadering van *cognitio Dei* (*knowledge of God*) toegepas het, maar wanneer hy die gender hiërargie wou handhaaf tussen mans en vroue het hy gebruik gemaak van die *cognitio hominis* (*knowledge of humankind*) benadering (kyk Potter 1986:725–739).

From the absolute perspective of *cognitio dei*, all citizens in society and all members of the ecclesiastical society are equal. From the relative perspective of *cognitio hominis*, however, all persons appear as inferior or superior to one another according to a clearly specified ordained hierarchy. The two perspectives exist side by side in his thought. (bl. 732)

In navolging van Calvin het Christene hoewel hulle die radikale spirituele gelykheid van mans en vroue erken het, steeds voortgegaan en die 'natuurlike orde' van vroue wat onderdanig moet wees aan die man, in die kerk en samelewing gehandhaaf.

Emil Brunner het die klassieke Protestantse tradisie om die teologie van die huwelik en familie te baseer op die skeppingsordes en die verskille tussen man en vrou, gehandhaaf (Brunner [1939] 1978:329; vgl. Browning 2007:loc. 4016). Brunner ontwikkel 'n *theologia naturalis* wat bepalend is vir sy verstaan van *analogia relationis*. Die skeppingsorde word gereken as 'n natuurlike instrument waarmee mense in verhoudings met mekaar geplaas word. Natuurlike liefde is vir Brunner ([1939] 1978:330–334) monisties en gerig op die teenoorgestelde geslag. Brunner se konsep van die verhouding tussen die geslagte is die van komplementariteit. Hy erken vroue se reg op meer outonomie en persoonlike ontwikkeling, maar hy wil steeds sien dat vroue hulle tradisionele rolle ten opsigte van hulle mans nakom (Dreyer 2000:960). Hy hoop dat vroue hulle ware vroulike natuur sal verstaan en hulle rol sal opneem om mans te ondersteun, sodat mans hulle volle manlike self kan wees (kyk Brunner 1952:55–68).

Karl Barth (2004:313, CD III.2.313) beskou Efesiërs 5:22–23 as die *locus classicus* vir die verhouding tussen man en vrou. In die genoemde skrifgedeelte word die verhouding tussen man en vrou direk in verband gebring met die verhouding van Christus met die geloofsgemeenskap (kyk Dreyer 2007:1515). Barth (2004) stel dit soos volg:

From it [*Ephesians*] we can survey the whole landscape which we have traversed: the New Testament relationship of man and woman in the light of the relationship between Christ and the community, and conversely the elucidation of the relationship between Christ and his people by the reference to the man-woman relationship. (bl. 313, CD III.2)

Klem word hier geplaas op die onderdanigheid van vroue. In haar onderdanigheid verteenwoordig die vrou die posisie van die kerk in verhouding tot God. Die posisie van vroue en mans in hulle verhoudings en ook die verhouding tussen Christus en die kerk word deur Barth (2004) verbind aan Genesis 2:18–25:

For creation of man and for this climax, for this form of humanity [*as male and female*] the normative pattern, the basic decree and plan of all plans of God is 'Christ and the community.' This stands inaccessibly before and above the copy of man and woman. Man-woman relationship is a little 'copy' of the relationship between Christ and the Church. (bl. 315–316, CD III.2)

Hierdie uitleg van die Efesiërs 5 teks word gekritiseer deur Buitendag (2007:459), hy beskou die uitleg as die '*poorest exegetical exercise in his [Barth's] entire kirchliche Dogmatik.*'

Barth se verstaan van die huwelik en die rol wat hy aan mans en vrou toeken in die skepping, het as agtergrond en onderbou sy teologiese etiek, en in besonder sy etiek van die skepping waarvolgens God met die mens 'n verbond gesluit het tydens die skepping, wat deur Jesus herskep is. Vir Barth is daar 'n besondere klem op die mens as God se *verbondspartner*. 'Hy het die interpretasie van beeld van God as *analogia relationis* so ontwikkel dat die God-skepsel hiërargie die analogie geword het vir man-vrou verhoudings' (Dreyer 2000:960; vgl. Micks 1982:9–10). Die verhouding tussen God en mens bestaan vir Barth daarin dat die mens reageer op God wat die mens aanspreek. Volgens Karl Barth is die ondergeskiktheid van vroue aan mans deur God beskik tydens die skepping en onveranderlik en onomkeerbaar (Dreyer 2007:1498).

Barth meen dat vroue en mans gelyk is voor God in hulle aardse bestaan, maar dat man en vrou nie gelyk is in die funksies wat deur God aan hulle toegeken is nie. Dit is die funksie van die man om die leier te wees en die vrou se funksie is om ondergeskik en onderdanig te wees aan haar man (Botha & Dreyer 2007a:1255). Ford (1984:93) beskryf die implikasie van dit wat Barth sê soos volg: '*Barth has really only shifted his basis for patriarchal hierarchy from essence to function.*' Rosemary Radford Ruether (1975) wys op die gevolge van so 'n interpretasie:

The analogy confines woman to only one type of personality development: Submission in relation to God, clergy, and husband. Men, on the other hand, are allowed to develop their personalities out of both sides of the analogy. They cultivate female traits in relation to God or divinely ordained authority figures over them but they can also cultivate the traits of lordship over women and children or servants, for whom they represent God's Word. (bl. 56)

Volgens Dawn de Vries (1989:182) doen Friedrich Schleiermacher ([1806] 1991) in sy werk *Christmas Eve: A dialogue of the Incarnation*, moeite om aan te toon dat vroue ook oor manlike kwaliteite kan beskik. Sy verduidelik dit soos volg:

In his vocabulary, 'masculine' and 'feminine' are not simply equivalent to qualities possessed by men and women, respectively [...] 'masculine' and 'feminine' seem to refer to ideal types of spiritual personality, which may be possessed by either women or men. (bl. 182)

De Vries (1989:182) is van mening dat dit nie Schleiermacher se doel is om 'n komplementariteit voor te stel waarin vroue bloot die religieuse kwaliteite waarin mans te kort skiet, voorsien nie, maar hy stel 'n soort androginie of mutualiteit voor waarin beide geslagte deelneem met al die kwaliteite soos gespesifiseer deur gender verskille.

In Schleiermacher se preek oor Efesiërs 5:22–31 sien 'n mens dat hy ten spyte van die belangrike bydrae gelewer ten opsigte van die kwaliteite wat aan vroue toegeken word, weer bevestig dat vroue se publieke invloed beperk behoort te wees tot die invloed wat hulle op hulle mans in die private domein van die huishouding het (De Vries 1989:171).

Schleiermacher (2012:131) beskou die huwelik as 'n heilige instelling van God. In Schleiermacher se uitleg van Efesiërs 5 neem hy in ag dat die konteks waarin die teks geskryf is anders is as die tyd waarin hy leef en dit daarom die interpretasie van die teks behoort te beïnvloed (Schleiermacher 2012):

[T]his epistle was written in a time when the marriage union was only beginning to be understood as a union of holy love, and when women still had a much inferior position to men, therefore the language must be taken less exactly, and in a somewhat different meaning, so as to be adapted to present times [...]. Therefore let us rather try to penetrate still more deeply into the meaning of these words. (bl. 140)

Met die woorde is dit vir Schleiermacher (2012:140–142) moontlik om die teks: 'Vrouens wees aan julle mans onderdanig, net soos wat julle aan die Here onderdanig is (Ef 5:22)', anders uit te lê as wat tradisioneel die geval was. Vir hom is daar 'n verband met Genesis 2:24, '[d]aarom sal 'n man sy pa en ma verlaat en saam met sy vrou lewe en hulle sal een word.' Schleiermacher (2012):

How clearly do these word, which describe the universal divine order, point to a power going forth from the feminine nature which take possession of and masters the man. As soon as a man is in a position to leave his father's house [...] he seeks for himself a wife [...]. If he is to cleave to his wife, a power must proceed from her that keeps so firm hold of him that he feels every desire satisfied. (bl. 140)

Hierdie krag wat van die vrou uitgaan en die man bind is liefde want die man moet sy vrou liefhê soos wat Christus die kerk liefhet (Schleiermacher 2012):

The husband is to take this self-sacrificing love as his example, gladly returning from his wider circle in the busy world to the quiet of his fireside, there to share with the wife of his heart all that is purifying or elevating. (bl. 143)

Dit is op grond van hierdie ander manier van omgang met die teks en ander manier van dink oor die posisie van die vrou en sy fokus op die ervaring van die geloof, dat Schleiermacher deur sommige gesien word as die voorloper van die feministiese teologie (kyk Richardson 1991:182).

Die huwelik en seksualiteit in 'n postmoderne kerk

Vanaf die Bybelse tyd tot vandag is daar in die verkillende kontekste verskillende waardes aan die huwelik en seksualiteit toegeken. Die Bybel weerspieël die waardes van die

pre-moderne wêreld waarbinne dit ontstaan het (Botha & Dreyer 2013:1). Hoewel Luther en die ander reformatoriese teoloë die huwelik bevry het van die sakramentele status wat daaraan toegeken is, kon hulle nie daarin slaag om in hulle verdere interpretasie van die tekste wat tradisioneel gebruik is om iets oor die huwelik te sê, die huwelik te bevry van die pre-moderne waardes wat daaraan toegeken is nie. Voorbeelde hiervan is wanneer die huwelik in die Bybel gebruik word as metafoor vir die verhouding tussen Jahwe en Israel (kyk o.a. Hos 1–2; Jer 2–3; Klaagl 1–2; Jes 50:1–3, Est 16:23; Nah 3:4–7; Mal 2:11–16) en God en die kerk in die Nuwe Testament (kyk Batey 1961:22–24; Botha & Dreyer 2007a:1240) en die reformatore hierdie metafoor toepas op die verhouding van man en vrou binne die huwelik. 'n Verdere voorbeeld hiervan is die gebruik van die verbond tussen God en Israel as metafoor vir die verhouding tussen vrou en man in die huwelik.

Kritiek teen die gebruik van hierdie metafore sluit in die feit dat die verbond tussen God en Israel bilateraal van aard was. Dit het verpligtinge geplaas op Israel sowel as op God en tog het beide partye hulle vryheid van keuse behou. God het die verhouding met Israel geïnisieer. Wat onthou moet word, is dat wanneer daar gesê word dat die verbond tussen God en Israel bilateraal van aard was, dit nie beteken het dat dit 'n verbond was tussen twee gelyke partye nie, net soos die huwelik in Israel ook nie 'n verhouding was tussen twee gelyke partye nie. In die huweliksooreenkoms in Israel het 'n man 'n vrou gekies. Mans het die outoriteit in die familie besit, en vroue het 'n ondergeskikte posisie gehad. Vroue se rol binne die gesin was om gehoorsaam te wees aan die wil van hulle mans (kyk Botha & Dreyer 2007a:1240).

In die Protestantse wêreld is die siening van die huwelik dat dit 'n sosiale instelling is wat deur God ingestel is. Die doel van hierdie verbintenis was prokreasie en beskerming. Die huwelik as wedersydse ooreenkoms tussen twee persone (kontraktuele aspek) is ook aanvaar (Botha & Dreyer 2013:2).

Adrian Thatcher (1999) verduidelik in sy boek, *Marriage after modernity: Christian marriage in postmodern times*, hoe die huwelik gesien is as 'n universele instelling, wat vanuit 'n teologiese oogpunt vanaf die skepping bestaan het. Die ervaring wat mense soms in die huwelik het word soos volg deur Thatcher (1999:10) beskryf: *'Marriage is frequently discovered to be a violent, loveless institution and increasingly it is delayed, avoided or terminated. Fewer people are marrying.'* Die rede vir hierdie ervaring van die huwelik is, vir Cooper-White (1995:166) te vind in die feit dat die huwelik beïnvloed en gevorm is deur patriargale denke en gebruike. Die probleem is wanneer teologie van die huwelik die ideologie van die huwelik word. Thatcher (1999:11) wys daarop dat geen Christelike teologie van die huwelik vir elke tydvak en konteks volledig en voldoende sal wees nie. Dit is daarom noodsaaklik dat die werklikhede van die huwelik en die belange van beide huweliksgenote in ag geneem word wanneer 'n Christelike teologie vir die huwelik ontwikkel word. Die evangeliese uitgangspunt van die gelykheid van alle mense, ook van mans en vroue sal aanvaar moet word vir die ontwikkeling van 'n teologie vir die huwelik. Daar is nie 'n

enkelvoudige perspektief op die huwelik in die Bybel te vind nie en daarom is dit belangrik om in die verskillende en veranderde kontekste telkens weer ander perspektiewe op die huwelik te vind (Dreyer & Van Aarde 2007; Thatcher 1999:11; vgl. Botha & Dreyer 2013:3).

Wanneer daar nagedink word oor 'n teologie vir die huwelik, is dit belangrik om in gedagte te hou dat daar maniere was en is om die Bybel te lees wat nie lewgewend is nie. Dit gebeur wanneer daar gediskrimineer word teen vroue in die huwelik deur 'n beroep te doen op die Bybel sonder om die patriargale agtergrond van die Bybel in ag te neem (kyk Thatcher 1999:14; vgl. Botha & Dreyer 2013:4).

Die huwelik as instelling is gebruik om mense se seksualiteit te reguleer. Die verandering van denke oor die huwelik en mense se seksualiteit in die postmoderne era bevraagteken die huwelik as instelling se mag om mense se seksualiteit reguleer (vgl. Weeks 1995:25–26).

Een van die gevolge van die Protestantse desakramentalisering was dat daar ook nou die moontlikheid was van egskeiding, 'n opsie wat deur die Middeleeuse kerk verwerp is op grond van die feit dat die sakrament onlosmaaklik is. Met die verskuiwing van die beheer van die huwelik vanaf die Rooms-Katolieke Kerk na die howe van die Protestantse kerk onder leiding van predikante en landdroste, is meer sake vir egskeiding aangehoor. Maar die Protestantse huwelikshowe het streng reëls ingestel op grond waarvan 'n egskeiding aanvaar sou word, aangesien egskeiding nie as 'n oplossing vir huweliksprobleme en disharmonie in die huwelik gesien is nie. Egskeidings is selde toegestaan en ook slegs wanneer alle pogings om die probleem te korreger misluk het. Later het Martin Bucer (kyk Selderhuis, Vriend & Bierma 1999) daarop aangedring dat kameraadskap een van die primêre redes vir die huwelik is en dat huweliksprobleme en disharmonie in verhoudings die rede kan word waarom 'n aansoek vir 'n egskeiding aanvaar word (Radford Ruether 2001:79–80).

■ Op Suid-Afrikaanse bodem

Die reformatore en ander reformatoriese teoloë is van mening dat die huwelik 'God se wil' is en dat God dit so 'gewil' het dat dit 'n heteroseksuele instelling moet wees.

Daar is verskillende stemme binne die Reformatoriese teologie ten opsigte van die plek en status van die huwelik. Die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika (NHKA), wat deel is van die Reformatoriese kerke in die wêreld stel steeds dat die huwelik 'n instelling van God is.

Binne die NHKA is daar kritiek teen hierdie status wat die kerk aan die huwelik en seksualiteit toeken. Yolanda Dreyer (2008:501–502) stel dat die huwelik 'n sosiale konstruksie is wat op grond van die status wat daaraan verleen word deur die kwalifisering daarvan as 'instelling van God' gedesakramentaliseer moet word. Dreyer se kritiek teen

die plek en status wat die Reformatoriese teologie aan die huwelik toeken is dat: “*Holy matrimony*” remains a God-given heterosexual ordinance where the difference between maleness and femaleness is essential’ (Dreyer, Y. 2008:502). Ek is van mening dat die huwelik as ‘heilige instelling van God’ nie net gedesakramentaliseer moet word nie maar ook gedesakraliseer behoort te word. Die heiligheid van die huwelik is ’n sosiaal religieuse konstruksie wat deur bepaalde tradisie gevorm is.

Tradisies word gebruik om die metafore en beelde te voorsien waarmee geloof uitgedruk word. Tradisies is sosiale konstruksie. Tradisies hou die balans van ’n samelewing in stand. Wanneer tradisies verander word hierdie balans versteur. Die huwelik is een van hierdie tradisies (Botha & Dreyer 2013:1).

Tradisies verander, sommige verander vinnig en ander verander so stadig dat dit lyk of dit onveranderd bly. Tradisies rakende identiteit, seksualiteit, taal en etnisiteit verander baie stadig. Tradisies waarop geloof gebaseer word, word beskou as vaste tradisies. Hierdie tradisies word beskou as onveranderlik, en word gereken as deel van die skeppingsorde. Hierdie tradisies word gesien as Godgegewe instellings van God, eerder as sosiale konstruksie. Omdat hierdie tradisies bydra tot identiteitsvorming, bepaal dit ook sosiale rolle (kyk Dreyer, Y. 2008:503–504).

Verskillende epistemologiese benaderings beïnvloed hoe daar oor sosiaal religieuse konstruksie (tradisies) soos die huwelik gedink word. Verskillende epistemologiese benaderings beïnvloed hoe daar oor die status en plek van die huwelik gedink word en hoe die tekste in die Bybel geïnterpreteer word. Die klem wat die reformatore geplaas het op die epistemologiese benadering van ‘die Skrif alleen’, het die nadenke oor die status van die huwelik binne die reformatoriese tradisie asook die plek van vroue binne die geloofsgemeenskap beïnvloed. Dreyer (2000) stel dit soos volg:

Luther en Calvin, wat hulle op die gesag van ‘die Skrif alleen’ beroep het, het anders te werk gegaan as die Middeleeuse teoloë. Hulle kon hulle nie heeltemal distansieer van die tradisie nie, maar het tog probeer om opnuut met die Skrif as beginpunt na die posies van vroue te kyk. Met die kennis van Grieks, Hebreeus en tekskritiek wat die Renaissance meegebring het, is daar heelwat minder gebruik gemaak van allegoriese uitleg as in die Middeleeue. Daar was ook veel groter belangstelling in die historiese konteks van die skrifgedeeltes. (bl. 950)

Hierdie benadering tot die Skrif laat nie ruimte vir die in ag neem van die sosiale konteks van die Skrifgedeeltes nie. Die gebruik van insigte uit die sosiale wetenskappe in eksegetiese werk, kom eers voor aan die einde van die 19de eeu en aan die begin van die 20ste eeu (kyk Van Aarde 2007:51). Die feministiese kritiese benadering wat ek gekies het in hierdie hoofstuk se oorsprong is die sestigerjare en sewentigerjare van die vorige eeu met bekende feministiese teoloë soos Rosemary Radford Ruether, Phyllis Trible en Elisabeth Schüssler Fiorenza as eksponente daarvan.

As teoloog en predikant van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika wil ek in hierdie hoofstuk ook graag die fokus laat val op die teologie of dalk eerder ideologie van die huwelik wat die NHKA as kerk, wat deel is van die Reformatoriese kerke in die wêreld, in Suid-Afrika verteenwoordig.

Die teologie van die huwelik van die NHKA kan nagespoor word in die huweliksbevestigingsformuliere wat in gebruik is in die Diensboek van die kerk (2007) asook in die besluite wat geneem word by die Algemene Kerkvergaderings van die NHKA.

Tydens die 71ste Algemene Kerkvergadering van die NHKA gehou op 02–08 Oktober 2016 is Beskrywingspunt 16 wat handel oor die huweliksbevestigingsformuliere aanvaar (NHKA 2016):

Die toepaslike komitee word versoek om die huidige Huweliksformuliere (1), (2) en (3) te hersien, of in die geval waar dit nie hersien word nie, te vervang met nuwe formuliere. (bl. 149)

Beskrywingspunt 40 is aanvaar nadat dit geamendeer is om as volg te lees: '[D]ie Kerk die huwelik as instelling van God beskou as 'n verhouding tussen een man en een vrou' (NHKA 2016:177). Die motivering van hierdie beskrywingspunt is vir die argument van die hoofstuk ook belangrik (NHKA 2016):

In Genesis vind die man-vrou verhouding (huwelik) sy beslag as instelling van God. Hierdie saak loop soos 'n goue draad deur die Bybel tot in Openbaring (22:17) waar die Gees en die bruid wag op en roep na die koms van die Bruidgom. Op grond van Bybelse getuienis is die huwelik 'n verbintenis tussen man en vrou (Gen 1:27, 2:20 tot 24).

In die Nuwe Testament word getuig dat elke man sy eie vrou behoort te hê en elke vrou haar eie man (1 Korintiërs 7:2). Die Skrif getuig dat die huwelik 'n instelling van God is. Paulus ag die huwelik so hoog dat hy dit in verband bring met die verhouding tussen Christus en sy kerk (Efesiërs 5:21 tot 33).

Wat die Heilige Skrif van die huwelik leer verwoord God se bedoeling daarmee. Ons is daarom oortuig dat die huwelik tussen man en vrou God die Here behaag.

Die Kerk moet die huwelik as 'n eerbare instelling van God bewaar sodat die tempel van God, dit is ons liggaam, nie beskadig word nie. (bl. 177–178)

In Beskrywingspunt 41 wat handel oor homoseksualiteit is die volgende as deel van die besluit van die vergadering aanvaar (NHKA 2016):

[Die NHKA] bevestig opnuut dat predikante huwelike in terme van die Huwelikswet (Wet 25 van 1961) bevestig en nie enige bevoegdheid in terme van die Wet op Burgerlike Verbintenis (Wet 17 van 2006) het nie.

* Bevestig dat die Kerk die huwelik as 'n verbintenis tussen een man en een vrou respekteer.

* wil lidmate wat as man en vrou saamwoon aanmoedig om hulleself deur 'n Christelike huwelik aan mekaar te verbind. (bl. 178–179)

Die beskrywingspunte wat aanvaar is toon dat die NHKA steeds die huwelik sien as instelling van God en dat die huwelik steeds gebruik wil word om mense se seksualiteit te reguleer. Die metafoor 'kerk as bruid' word steeds gebruik as metafoor vir die verhouding tussen man en vrou (huwelik). Die huwelik en seksualiteit staan sentraal binne die teologie van die NHKA. Die pre-moderne patriargale agtergrond van die Skrif, asook die verskillende huweliksvorme wat in die Skrif voorkom word nie in ag geneem by die uitleg van die Skrif nie.

Die huweliksformuliere (1), (2) en (3) waarna in Beskrywingpunt 16 verwys word, is die klassieke huweliksbevestigingsformuliere wat in die Diensboek van die NHKA (2007) vir gebruik opgeneem is.

Navorsing na die ontstaansgeskiedenis van hierdie huweliksbevestigingsformuliere toon dat die huwelik in die kerk nog altyd deur die gebruik van formuliere bevestig is. Die huweliksbevestigingsformuliere wat in die NHKA gebruik word is, volgens Pont (1981:254) Datheen se vertaling van die huweliksbevestigingsformulier wat deur Paltz gebruik is en dateer uit 1566. Datheen het in sy verwerking van die formulier van Paltz dele uit die huweliksformulier van Johannes á Lasco bygewerk. Volgens Bouwman (1934:519) is die huweliksbevestigingsformulier van Paltz 'n verwerking van die formuliere van Calvyn en Martin Micron. Die formulier van Calvyn gaan weer terug op 'n ouer Geneefse formulier wat deur Farel opgestel is (Bouwman 1934:519; kyk Pont 1981:254). Bogenoemde is dan die konteks waarin die huweliksbevestigingsformulier verstaan behoort te word (Botha & Dreyer 2007b:1283–1284).

In twee artikels wat in 2007 verskyn, lewer Botha en Dreyer (2007a:1239–1274) en Botha en Dreyer (2007b:1275–1298) kritiek ten opsigte van die gebruik van hierdie formuliere asook kritiek ten opsigte van die gebruik van die metafoor 'kerk as bruid' as deel van die NHKA se teologie van die huwelik.

Huweliksformulier (1) (NHKA 2007:78) stel op grond van Genesis 2:18, '[d]aarom is dit die wil van God dat almal wat volwassenheid bereik het, behoort te trou, tensy hulle buite die huwelik kuis en beheersd lewe.' Ten opsigte van die verhouding tussen man en vrou word die hoofskap van die man voorgelê (NHKA 2007):

Enersyds moet u as man weet dat God u die hoof gemaak het, sodat u u vrou na die beste van u vermoë kan lei, help, onderskraag en beskerm. Soos Christus as hoof sy gemeente lei, troos en beskerm, so moet u as hoof in u huwelik optree [...]. Bewys eer aan haar [*u vrou*] as die swakker geslag wat saam met u deel in die lewe as genadegawe. (bl. 78)

In huweliksformulier (2) (NHKA 2007:83–88) word die vrou se onderdanigheid aan haar man voorgelê en gemotiveer deur dit gelyk te stel aan die kerk se onderdanigheid aan Christus. Die vrou moet soos wat die kerk aan Christus onderdanig moet wees, aan haar man onderdanig wees (NHKA 2007):

En wat die bruid betref, u moet u man onderdanig wees. Dit beteken geen slaafse onderworpenheid nie. 'n Mens moet dit eerder verstaan as bereidheid tot diens, soos die geval

ook is met die kerk wat aan Christus onderdanig is [...] u [*die vrou*] eerste verantwoordelikheid [*is*] die liefdevolle versorging van u man. (bl. 86)

In die formulier word dit wat Luther en Barth oor die rol en plek van die vrou in die huwelik gesê het weer gehoor. Die probleem met die huweliksformulier en daarmee saam die huwelik word soos volg verwoord deur Botha and Dreyer (2007b; vgl. Mouton 1997:484–485):

Die huweliksbevestigingsformulier is 'n voorbeeld daarvan dat daar 'n probleem is ten opsigte van die posisie van vroue in die kerk en die huwelik. Die probleem is daarin geleë dat die kerke hulleself deur die eeue heen deur die kultuur-historiese waardes en ideologiese oortuigings van hul eie sowel as die Bybelse tyd laat lei het, eerder as deur die radikale Christelike alternatief van die Evangelie. (bl. 1293)

Verskeie ander teoloë binne die NHKA, te wete, Theuns Dreyer, Andries van Aarde, Yolanda Dreyer, Ernest van Eck, Piet Geysler, om maar enkeles te noem, het in die loop van die jare, met groot toewyding kritiek gelewer ten opsigte van die manier waarop die teologie van die huwelik in die NHKA, 'n ideologie van die huwelik en seksualiteit geword het.

Theuns Dreyer se artikel *Die kerk, die huwelik en seks - 'n morele krisis* (Dreyer T.F.J. 2008:483–496), bespreek ook die krisis waarin die kerk is ten opsigte van die huwelik en seksualiteit:

Die werklikheid waarbinne ons leef, stel die kerk voor die uitdaging om opnuut te besin oor die vraag of ons met ons 'tradisionele' verstaan van die huwelik en seksuele verhoudings nog mense kan begelei om as gelowiges sinvolle en verantwoordelike keuses te maak. (bl. 483)

In die lig van die bogenoemde huweliksbevestigingsformuliere wat steeds in die kerk dien, asook die aanvaarding van die beskrywingspunte oor die huwelik en die motivering daarvan, is ek van mening dat die woorde van Ernest van Eck (2007a:81) 'n Nuwe-Testamentikus van die NHKA oor die kerk en huwelik in krisis, steeds waar is vir vandag: 'Die huwelik is in 'n krisis. Leiding wat die kerk in hierdie verband gee, is dalk 'n groter krisis.' Van Eck (2007a:82) is van mening dat die kerk se verstaan van die huwelik en seksualiteit radikaal verskil van hoe dit in die Bybelse tyd verstaan is. Die Genesis tekste (Gen1:27–28, 2:18, 21–24) is deur die kerk gebruik om aan te toon dat die huwelik 'n instelling van God is. Uit eksegese van hierdie tekste blyk dat dit nie die saak is waarom dit in hierdie gedeelte gaan nie (kyk Venter 2007:1213–1237).

Die uitsprake van Jesus in die evangelies oor die huwelik en egskeiding (Mk 10:1–12; Matt 19:1–12) behoort verstaan te word binne die konteks van die eerste-eeue Mediterreense wêreld (kyk Van Eck 2007b:103–128). Volgens Dreyer is dit nie moontlik om die hedendaagse huwelik reglynig met die huwelik in die Bybel te verbind nie (Dreyer T.F.J. 2008:490). Die kerk het dit wel vir baie eeue gedoen, maar dit word problematies om dit te bly doen in 'n postmoderne konteks. In die postmoderne konteks kan hierdie

Bybeltekste nie meer gebruik word as morele basis vir die huwelik en seksuele optrede nie. 'n Ander alternatief is nodig, die verandering wat nodig is vra vir 'n verskuiwing vanaf 'n bepaalde ideologie van die huwelik, na 'n benadering tot die huwelik wat poog om die werklikhede van die huwelik en die belange van beide huweliksvennote in ag teneem. So 'n teologie van die huwelik sal, soos enige teologie, die gelykheid van alle mense moet aanvaar as evangeliese uitgangspunt. Ek is dit eens met Thatcher (1999:11) wanneer hy daarop wys dat egter geen teologie van die huwelik volledig en voldoende sal kan wees vir elke tydvak en konteks nie.

Die pad vorentoe

Die kerk behoort nie langer mag oor mense se lewens uit te oefen deur hulle lewens te probeer reël met 'n instelling soos die huwelik nie. Die kerk behoort gelowiges eerder so toe te rus dat hulle self verantwoordelikheid daarvoor aanvaar om hulle verhoudings te reël na die voorbeeld van Jesus. Dit is die kerk se taak om God se helende onvoorwaardelike liefde aan almal te verkondig en mense te help om as gelyke, heel, outentieke mense te lewe, ongeag hulle seksualiteit of saamwoon status.

Dit is nodig dat daar nuut gedink word binne die kerk oor die huwelik en seksualiteit en dit wat tradisioneel oor die huwelik gesê word. As vertrekpunt vir die herbesinning oor die huwelik kan die *eko-feministiese familie etiek* van Rosemary Radford Ruether (2001:181–230) nuttig wees. Een van die beginsels van die eko-feministiese familie etiek is die erkenning van die volwaardige menswees van vroue in vennootskap met mans. Ideologieë en sisteme wat ongelyke verhoudings tussen vroue en mans in standhou word verwerp. Die kerk, God se mense, word gesien as 'n nuwe familie, 'n alternatiewe, bevryde en bevrydende gemeenskap waar reeds hier en nou God se verlossende liefde ervaar word.

In die kerk se soeke na 'n teologie vir die huwelik vir die tyd waarin ons leef is dit belangrik om te onthou dat geen Christelike teologie van die huwelik vir elk tydvak en konteks volledig en voldoende sal wees nie. Dit bly 'n soeke na Jesus.

Die kerk van die Hervorming moet altyd hervorm word. Dit beteken dat strukture en instellings voortdurend ondersoek moet word ter wille van die bewuswording van dit wat skadelik kan wees. 'Die kerk sal die tydelike pyn wat bewuswording meebring en die ongemak wat verandering veroorsaak, moet trotseer ter wille van die kerk se heiligmaking en heelheid' (Dreyer 2000:969).

Opsomming: Hoofstuk 7

In hierdie hoofstuk word Luther se teologiese denke oor die huwelik en seksualiteit bespreek. Luther se invloed op teologiese denke oor die huwelik word aangetoon. Die

hoofstuk wys daarop dat sedert Luther tot vandag, seksuele verskille 'n belangrike kwessie is wanneer daar vanuit 'n teologiese perspektief oor die huwelk nagedink word. 'n Hermeneutiek van suspisie word gebruik om die skeppingsorde teologie sowel as die begrip 'mens as geskape na die beeld van God', wat tradisioneel gebruik word in die nadenke oor die huwelik, te interpreteer.

Literaturverwysings

■ Hoofstuk 1

- Axt-Piscalar, C., 2013, *Was ist Theologie? Klassische Entwürfe von Paulus bis zur Gegenwart*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Barth, H.-M., 2009, *Die Theologie Martin Luthers: Eine kritische Würdigung*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Barth, M., 1969, *Rechtfertigung: Versuch einer Auslegung paulinischer Texte im Rahmen des Alten und Neuen Testaments*, EVZ-Verlag, Zürich. (Theologische Studien, 90).
- Bayer, O., 1995, *Freiheit als Antwort: Zur theologischen Ethik*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Bayer, O., [2003] 2007, *Martin Luthers Theologie: Eine Vergegenwärtigung*, 3. durchges. Aufl., Mohr Siebeck, Tübingen.
- Beintker, M., 1998, *Rechtfertigung in der neuzeitlichen Lebenswelt: Theologische Erkundungen*, Mohr, Tübingen.
- Beintker, M., 2013, 'Gottes Urteil über unser Leben: Das Jüngste Gericht als Stunde der Wahrheit', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 110(2), 219–233.
- Christoffersen, S., 2016, 'Justification and the Church in Scandinavian Theology', in M. Beyer, M. Hauger & V. Leppin, (Hrsg.), *Herausforderung Reformation: Reformationsgeschichte zwischen theologischer Deutung und historischer Forschung*, S. 183–205, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (Evangelische Impulse, 7).
- Ebeling, G., [1995] 2015, 'Theologie als Kunst des Unterscheidens', in C. Danz (Hrsg.), *Martin Luther*, S. 84–128, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. (Neue Wege der Forschung: Theologie).
- Evangelische Kirche in Deutschland (EKD), [2014] 2015, *Rechtfertigung und Freiheit: 500 Jahre Reformation 2017. Ein Grundlagentext des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland (EKD)*, 4. Aufl., Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Fichte, J.G., [1804–1805] 1991, 'Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters. Vorlesungen 1804–1805, 7. Vorlesung', in R. Lauth & H. Gliwitzky (Hrsg.), *Gesamtausgabe*, Bd. 8, S. 269–372, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München.
- Hamm, B., [2010] 2015, 'Naher Zorn und nahe Gnade. Luthers frühe Klosterjahre als Beginn seiner reformatorischen Neuorientierung', in C. Danz (Hrsg.), *Martin Luther*, S. 39–83, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. (Neue Wege der Forschung: Theologie).
- Hermes, E., 2017, '„Der Glaube ist ein schäftig, tätig Ding.“ Luthers „Ethik“: Sein Bild vom christlichen Leben', in U. Heckel, J. Kampmann, V. Leppin & C. Schwöbel (Hrsg.), *Luther heute: Ausstrahlungen der Wittenberger Reformation*, S. 90–126, Mohr Siebeck, Tübingen.

- Honecker, M., 1990, *Einführung in die Theologische Ethik: Grundlage und Grundbegriffe*, De Gruyter, Berlin.
- Iwand, H.J., [1941] 1980, 'Glaubensgerechtigkeit nach Luthers Lehre', in G. Sauter (Hrsg.), *Glaubensgerechtigkeit: Gesammelte Aufsätze*, II, S. 11–125, Chr. Kaiser Verlag, München. (Theologische Bücherei, 64).
- Iwand, H.J., [1974] 1983, *Nachgelassene Werke*, Bd. 5, *Luthers Theologie*, V.J. Haar (Hrsg.), Chr. Kaiser Verlag, München.
- Jüngel, E., [1988] 1990, 'Leben aus Gerechtigkeit. Gottes Handeln – menschliches Tun', in E. Jüngel (Hrsg.), *Wertlose Wahrheit: Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens: Theologische Erörterungen*, III, S. 346–364, Kaiser, München. (Beiträge zur evangelischen Theologie, 107).
- Jüngel, E., 1998, *Das Evangelium von der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens: Eine theologische Studie in ökumenischer Absicht*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Jüngel, E., [1968] 2000, 'Gottes umstrittene Gerechtigkeit. Eine reformatorische Besinnung zum paulinischen Begriff', in E. Jüngel (Hrsg.), *Unterwegs zur Sache. Theologische Erörterungen*, I, 3. Aufl., pp. 60–79, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Kasper, W., 2016, *Martin Luther: Eine ökumenische Perspektive*, Patmos Verlag, Ostfildern.
- Kaufmann, T., [2016] 2017, *Erlöste und Verdammte: Eine Geschichte der Reformation*, 2. durchges. Aufl., C.H. Beck, München.
- Kohnle, A., 2015, *Martin Luther: Reformator, Ketzer, Ehemann*, Evangelische Verlagsanstalt (SCM), Leipzig.
- Korsch, D., [2005] 2010, 'Glaube und Rechtfertigung', in A. Beutel (Hrsg.), *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 372–381, Mohr Siebeck, Tübingen. (UTB, 3416).
- Körtner, U., 2014, *Die letzten Dinge, Neukirchener Theologie, Neukirchen-Vluyn*. (Theologische Bibliothek, 1).
- Leppin, V., 2016a, *Die fremde Reformation: Luthers mystische Wurzeln*, Verlag C.H. Beck, München.
- Leppin, V., 2016b, 'Luther's transformation of medieval thought: Continuity and discontinuity', in R. Kolb, I. Dingel & L. Batka (eds.), *The Oxford handbook of Martin Luther's Theology*, pp. 115–124, Oxford University Press, Oxford.
- Lohse, B., 1995, *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Luther, M., [1518] 1883, 'Resoluciones disputationum de indulgentiarum virtute' in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 1. Bd., S. 522–628 (WA 1, 522–628), Hermann Böhlau, Weimar.
- Luther, M., [1519] 1884, 'In epistolam ad Galatas commentarius', in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 2. Bd., S. 436–618 (WA 2, 436–618), Hermann Böhlau, Weimar.
- Luther, M., [1534] 1910, 'Predigten über die Taufe', in J.F.K. Kaake (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 37. Bd., S. 627–672, (WA 37, 627–672), Hermann Böhlau's Nachfolger, Weimar.
- Luther, M., [1532–1538] 1914, 'Enarratio Psalmi LI', in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 40. Bd. 2. Abteilung, S. 313–470 (WA 40, 2, 313–470), Hermann Böhlau's Nachfolger, Weimar.

- Luther, M., [1522] 1925, 'Adventspostille: Mt 11:2–10. Am dritten Sonntag des Advents 1522', in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 10. Bd., 1. Abteilung, 2. Hälfte, S. 147–170 (WA 10, I/ 2, 147–170), Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar.
- Luther, M., [1537] 1926, 'Die Promotionsdisputation von Palladius und Tilemann', in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 39. Bd., 1. Abteilung, S. 205–257 (WA 39, 1, 205–257), Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar.
- Luther, M., [1532–1533] 1930, 'Vorlesung über die Stufenpsalmen (Psalm 130:4)', in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 40. Bd., 3. Abteilung, S. 348–360 (WA 40, III, 348–360), Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar.
- Luther, M., [1522–1546] 1931, 'Vorrede auss die Epistel S. Pauli an die Römer', in G. Webermeyer (Hrsg.), *D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 7. Band, *Die Deutsche Bibel, Das Neue Testament*, 2. Hälfte, S. 3–27 (WA DB 7, 3–27), Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar.
- Luther, M., [1543] 2006a, 'De fide iustificante', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 481–489, (WA 39(II), 235–239), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1518] 2006b, 'De remissione peccatorum', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 25–33, (WA 1, 630–633), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1520] 2006c, 'Propositiones de fide infusa et acquisita', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 91–95, (WA 6, 85–86), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1520] 2006d, 'Quaestrio, utrum opera faciant ad iustificationem', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 97–99, (WA 7, 231–232), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1519] 2006e, 'Sermo de duplici iustitia', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 67–85, (WA 2, 145–153), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1518] 2006f, 'Sermo de triplici iustitia' in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2., *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 53–65, (WA 2, 43–47), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1535–1537] 2006g, 'Thesen für fünf Disputationen über Römer 3,28', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 401–441, (WA 39(I), 44–53, 82–86, 202–204), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1545] 2006h, 'Vorrede zum ersten Band der lateinischen Schriften der Wittenberger Luther-Ausgabe', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 491–509, (WA 54, 179–187), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1522] 2012, 'Ein kleiner Unterricht, was man in den Evangelien suchen und erwarten soll', in D. Korsch (Hrsg.), *Martin Luther: Deutsch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 1, *Glaube und Leben*, S. 485–499, (WA 10(I), 8–18), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.

- Mattes, M., 2016, 'Luther on justification as forensic and effective', in R. Kolb, I. Dingel & L. Batka (eds.), *The Oxford handbook of Martin Luther's Theology*, pp. 264–273, Oxford University Press, Oxford.
- Moltmann, J., 1977, 'Rechtfertigung und neue Schöpfung', in J. Moltmann (Hrsg.), *Zukunft der Schöpfung: Gesammelte Aufsätze*, S. 157–179, Chr. Kaiser, München.
- Moltmann, J., 1991, 'Gerechtigkeit für Opfer und Täter', in J. Moltmann (Hrsg.), *In der Geschichte des dreieinigen Gottes: Beiträge zur trinitarischen Theologie*, S. 74–89, Kaiser, München.
- Müller, G., 2016, 'Luther's transformation of medieval thought: Discontinuity and scontinuity', in R. Kolb, I. Dingel & L. Batka (eds.), *The Oxford handbook of Martin Luther's Theology*, pp. 105–114, Oxford University Press, Oxford.
- Peters, A., 1984, *Rechtfertigung*, Mohn, Gütersloh. (Handbuch Systematischer Theologie, 12).
- Saarinen, R., 2016, 'Justification by faith: The view of the Mannermaa school', in R. Kolb, I. Dingel & L. Batka (eds.), *The Oxford handbook of Martin Luther's Theology*, pp. 254–263, Oxford University Press, Oxford.
- Sauter, G., 1989, *Rechtfertigung als Grundbegriff evangelischer Theologie: Eine Textsammlung eingeleitet und herausgegeben von Gerhard Sauter*, Chr. Kaiser Verlag, München. (Theologische Bücherei, 78).
- Schäufele, W-F., 2016, 'Die Rechtfertigungslehre: Motor der Reformation?', in M. Beyer, M. Hauger & V. Leppin (Hrsg.), *Herausforderung Reformation: Reformationsgeschichte zwischen theologischer Deutung und historischer Forschung*, S. 58–84, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (Evangelische Impulse, 7).
- Schilling, J., (Hrsg.), 2006, *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2, Christusglaube und Rechtfertigung, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Schilling, J., [2005] 2010, 'Gattungen – Erbauungsschriften', in A. Beutel (Hrsg.), *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 295–305, Mohr Siebeck, Tübingen. (UTB, 3416).
- Schwarz, R., [2015] 2016, *Martin Luther – Lehrer der christlichen Religion*, 2. Aufl., Mohr Siebeck, Tübingen.
- Slenczka, N., [2005] 2010, 'Christliche Hoffnung', in A. Beutel (Hrsg.), *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 435–443, Mohr Siebeck, Tübingen. (UTB, 3416).
- Van Selms, A., 2016, 'Toeligting op die Belydenis van die Hervormers: 'n Katkisasieboek oor die Christelike Geloofsleer. Opgestel en uitgegee in opdrag van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika', *Tydskrif vir Hervormde Teologie* 4(4), 1–259.
- Van Wyk, I.W.C., 2001, 'Die "gemeenskaplike verklaring oor die regverdigingsleer" van 30/31 Oktober 1999', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 57(3&4), 835–867.
- Van Wyk, I.W.C., 2011, 'Wat is reformatoriese teologie? Nadenke na aanleiding van 'n kerklike beswaarskrif', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 67(3). Art # 1156, 11 pages. <https://doi.org/10.4102/hts.v67i3.1156>
- Van Wyk, I.W.C., 2015a, 'Martin Luther oor oneerlikheid in die ekonomie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. # 2869, 7 pages. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.2869>
- Van Wyk, I.W.C., 2015b, 'Martin Luther en teologiebeoefening in die toekoms', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. # 3070, 8 pages. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.3070>

- Weinrich, M. & Burgess, J. (eds.), 2009, *What is justification about? Reformed contributions to an ecumenical theme*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Wenz, G., 2015a, 'Der Jüngste Tag, Himmel und Hölle', in G. Wenz (Hrsg.), *Vollendung: Eschatologische perspektive*, S. 288–307, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (Studium Systematische Theologie, 10).
- Wenz, G., 2015b, 'Rechtfertigung im Endgericht. Eschatologie in reformatorischer Tradition', in G. Wenz (Hrsg.), *Vollendung: Eschatologische perspektive*, S. 18–36, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (Studium Systematische Theologie, 10).

■ Hoofstuk 2

- Barth, K., [1922] 1993, *K. Barth Gesamtausgabe: Akademische Werke*, Bd. 2, H. Scholl (Hrsg.), *Die Theologie Calvins 1922*, Theologischer Verlag, Zürich.
- Barth, H.-M., 2009, *Die Theologie Martin Luthers: Eine kritische Würdigung*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Bayer, O., 1995, *Freiheit als Antwort: Zur theologischen Ethik*, Mohr, Tübingen.
- Bultmann, R., [1952] 1968a, 'Die Bedeutung des Gedanken der Freiheit für die abendländische Kultur', in R. Bultmann, *Glauben und Verstehen: Gesammelte Aufsätze*, 2. Bd., 5. erw. Aufl., S. 274–293, Mohr, Tübingen.
- Bultmann, R., [1952] 1968b, 'Gnade und Freiheit [1948]', in R. Bultmann, *Glauben und Verstehen: Gesammelte Aufsätze*, 2. Bd., 5., erw. Aufl., S. 149–161, Mohr, Tübingen.
- Bultmann, R., [1959] 1975, 'Der Gedanke der Freiheit nach antikem und christlichem Verständnis', in R. Bultmann, *Glauben und Verstehen: Gesammelte Aufsätze*, 4. Bd., 3., durchges. Aufl., S. 42–51, Mohr, Tübingen.
- Calvini, I., [1559] 1864, *Institutio Christianae Religionis*, in *Libros quatuor nunc primum Digesta certisque distincta Capitibus, ad aptissimam Methodum, Aucta etiam tam magna Accessione ut Propemodum Opus novum haberi possit, Corpus Reformatorum*, vol. XXX, ediderunt G. Baum, E. Cunitz, & E. Reuss, Theologi Argentoratenses, volumen II, Apud C.A. Schwetschke et Filium, Brunsvigae.
- Calvyn, J., [1559] 1984, *Institusie van die Christelike Godsdiens*, bk. 1, vert. H.W. Simpson met medewerking van C.M.M. Brink, Calvyn Jubileum Boekefonds (CJBF), Potchefstroom.
- Calvyn, J., [1559] 1986, *Institusie van die Christelike Godsdiens*, bk. 2, vert. H.W. Simpson met medewerking van C.M.M. Brink, Calvyn Jubileum Boekefonds (CJBF), Potchefstroom.
- Calvyn, J., [1559] 1988, *Institusie van die Christelike Godsdiens*, bk. 3, vert. H.W. Simpson met medewerking van C.M.M. Brink, Calvyn Jubileum Boekefonds (CJBF), Potchefstroom.
- Ebeling, G., [1964] 2017, *Luther: Einführung in sein Denken*, A. Beutel, Nachwort, 6. Aufl., Mohr Siebeck, Tübingen.
- Evangelische Kirche in Deutschland (EKD), [2014] 2015, *Rechtfertigung und Freiheit: 500 Jahre Reformation 2017. Ein Grundlagentext des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland (EKD)*, 4. Aufl., Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

- Huber, W., 2007, *Im Geist der Freiheit: Für eine Ökumene der Profile*, Herder, Freiburg.
- Joest, W., 1967, *Ontologie der Person bei Luther*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Jüngel, E., [1978] 2000, 'Zur Freiheit eines Christenmenschen. Eine Erinnerung an Luthers Schrift', in E. Jüngel, *Indikative der Gnade – Imperative der Freiheit*, S. 84–160, Mohr Siebeck, Tübingen. (Theologische Erörterungen, IV).
- Kjeldgaard-Pedersen, 2016, 'Freiheit als reformatorischer Kernbegriff?' in M. Beyer, M. Hauger & V. Leppin (Hrsg.), *Herausforderung Reformation: Reformationsgeschichte zwischen theologischer Deutung und historischer Forschung*, S. 107–130, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (Evangelische Impulse, 7).
- Kolb, R., 2016, 'Luther's hermeneutics of distinctions: Law and Gospel, two kinds of righteousness, two realms, freedom and bondage', in R. Kolb, I. Dingel & L. Batka (eds.), *The Oxford handbook of Martin Luther's Theology*, pp. 168–184, Oxford University Press, Oxford.
- Korsch, D., [1998] 2015, 'Christliche Freiheit und Handeln in der Welt: Freiheit als Summe. Über die Gestalt christlichen Lebens nach Martin Luther', in C. Danz (Hrsg.), *Martin Luther*, S. 193–211, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. (Neue Wege der Forschung: Theologie).
- Körtner, U., 2010, *Reformatorische Theologie im 21. Jahrhundert*, Theologischer Verlag, Zürich. (Theologische Studien: Neue Folge, 1).
- Laube, M., 2012, 'Tätige Freiheit: Zur Aktualität des reformierten Freiheitsverständnisses', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 109(3), 337–359.
- Leppin, V., 2016, *Die fremde Reformation: Luthers mystische Wurzeln*, Verlag CH Beck, München.
- Leppin, V., 2017, 'Priestertum aller Gläubigen. Amt und Ehrenamt in der lutherischen Kirche', in U. Heckel, J. Kampmann, V. Leppin & C. Schwöbel (Hrsg.), *Luther heute: Ausstrahlungen der Wittenberger Reformation*, S. 149–169, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Luther, M., [1523] 1891, 'Epistel Sancti Petri gepredigt und ausgelegt', in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *Dr. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 12. Bd., S. 249–399 (WA, 12, 249–399), Hermann Böhlhaus, Weimar.
- Luther, M., [1533] 1912, 'Vorrede zum Catalogus oder Register aller Bücher und Schriften Luthers. 1533', in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *Dr. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 38. Bd., S. 132–134 (WA 38, 132–134), Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar.
- Luther, M., [1525] 1927, 'Fastenpostille' in J.K.F. Knaake (Hrsg.), *Dr. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 17. Bd., 2. Abteilung, S. 1–247 (WA 17, II, 1–247), Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar.
- Luther, M., [1525] 2006a, 'De servo arbitrio', in W. Härle (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 1, *Der Mensch vor Gott*, unter Mitarbeit von M. Beyer, S. 219–661, (WA 18, 600–787), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1520] 2006b, 'Epistola Lutheriana ad Leonem Decimum summum pontificem. Tractatus de libertate christiana', in J. Schilling (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 2., *Christusglaube und Rechtfertigung*, S. 101–185, (WA 7, 42–73) Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1520] 2009, 'De captivitate Babylonica ecclesiae. Praeludium Martin Lutheri', in G. Wartenberg & M. Beyer (Hrsg.), *Martin Luther: Lateinisch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 3., *Die Kirche und ihre Ämter*, S. 173–375, (WA 6, 497–573), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.

- Luther, M., [1520] 2012a, 'Ein Sendbrief an den Papst Leo X, 1520', in D. Korsch (Hrsg.), *Martin Luther, Deutsch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 1, *Glaube und Leben*, S. 256–275, (WA 7, 1–11), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1520] 2012b, 'Von der Freiheit eines Christenmenschen (Von der Freyhey eyñß Christenmenschen)', in D. Korsch (Hrsg.), *Martin Luther, Deutsch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 1, *Glaube und Leben*, S. 277–315, (WA 7, 20–38), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Luther, M., [1520] 2016, 'An den christlichen Adel deutscher Nation: Von der Reform der Christenheit', in H. Zschoch (Hrsg.), *Martin Luther: Deutsch-Deutsche Studienausgabe*, Bd. 3., *Christ und Welt*, S. 1–135, (WA 6, 404–469), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Melanchthon, P., [1559] 1856, *Loci Praecipui Theologici*, Sumtibus Gust. Schlawitz, Berolini, Berlin. (Abdruck der 1559 zu Leipzig erschienen Ausgabe. Copied and distributed by Amazon.de 2015).
- Melanchthon, P., [1521] 1997, *Loci Communes*, Lateinisch-Deutsch, übersetzt H.G. Pöhlmann, Lutherisches Kirchenamt VELKD (Hrsg.), 2. Aufl., Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Melanchthon, P., [1553] 2010, *Heubartikel Christlicher Lere*, Melanchthons deutsche Fassung seiner Loci Theologici, nach dem Autograph und dem Originaldruck von 1553, R. Jenett & J. Schilling (Hrsg.), 2. aktualisierte u. erg. Ausg., Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Melanchthon, P., [1522] 2011, 'Unterschied zwischen weltlicher und Christlicher Fromkeyt', übersetzt H. Junghans als 'Der Unterschied zwischen weltlicher und christlicher Gerechtigkeit', in M. Beyer, S. Rhein & G. Wartenberg (Hrsg.), *Melanchthon Deutsch*, Bd. 2, *Theologie und Kirchenpolitik*, korrigierte Aufl., S. 20–24, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Niesel, W., 1938, *Die Theologie Calvins*, Kaiser, München.
- Parker, T.H.L., 1975, *John Calvin: A biography*, J.M. Dent & Sons Ltd, London.
- Reinhardt, V., [2009] 2017, *Die Tyrannei der Tugend: Calvin und die Reformation in Genf*, 2. Aufl., C.H. Beck, München.
- Rohloff, R., 2011, *Johannes Calvin: Leben, Werk und Wirkung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Sauter, G., 1986, "'Freiheit' als theologische und politische Kategorie', in G. Besier & G. Ringhausen (Hrsg.), *Bekenntnis, Widerstand, Martyrium: Von Barmen 1934 bis Plötzensee 1944*, S. 148–165, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Schilling, J., [2005] 2010a, 'Aneignungen – Geschichtsbild und Selbstverständnis', in A. Beutel (Hrsg.), *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 97–106, Mohr Siebeck, Tübingen. (UTB, 3416).
- Schilling, J., [2005] 2010b, 'Gattungen-Erbauungsschriften', in A. Beutel (Hrsg.), *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 295–305, Mohr Siebeck, Tübingen. (UTB, 3416).
- Schwarz, R., [1986] 2014, *Luther*, 4. durchges. Aufl., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (UTB, 1926).
- Schwarz, R., [2015] 2016, *Martin Luther – Lehrer der christlichen Religion*, 2. Aufl., Mohr Siebeck, Tübingen.
- Selderhuis, H. (Hrsg.), 2008, 'Gattungen: Institutio', in *Calvin Handbuch*, S. 197–204, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Van Wyk, I.W.C., 1996, 'Het die kerk 'n politieke verantwoordelikheid?: Oor die noodwendigheid en grense van die "twee-ryke-leer"', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 52(4), 765–799.

- Van Wyk, I.W.C., 2011, 'Wat is reformatoriese teologie? Nadenke na aanleiding van 'n kerklike beswaarskrif', *HTS Teologiese Studies Theological Studies* 67(3), 11 pages. Art# 1156. <https://doi.org/10.4102/hts.v67i3.1156>
- Van Wyk, I.W.C., 2013, 'Die Hervormde Kerk: Soekend na 'n weg tussen ekklesiologiese verstarring en innovasie sonder tradisie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(1), 11 pages. Art.# 1999. <https://doi.org/10.4102/hts.v69i1.1999>
- Van Wyk, I.W.C., 2015a, 'Martin Luther oor oneerlikheid in die ekonomie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), 7 pages. Art #2869. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.2869>
- Van Wyk, I.W.C., 2015b, 'Rudolf Bultmann se verstaan van vryheid', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), 8 pages. Art #2895. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.2895>
- Van Wyk, N., 2017a, 'Die 95 stellings oor die aflaat', *Tydskrif vir Hervormde Teologie* 5(1), 1–3.
- Van Wyk, N., 2017b, 'Feit en fiksie oor die kerkdeur(e) van Wittenberg', *Tydskrif vir Hervormde Teologie* 5(1), 4–6.
- Zschoch, H., [2005] 2010, 'Aneignungen – Lebenslauf', in A. Beutel (Hrsg.), *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 82–91, Mohr Siebeck, Tübingen. (UTB, 3416).

■ Hoofstuk 3

- Allen, J.W., 1961, *A history of political thought in the sixteenth century*, Methuen, London.
- Backus, I., 2003, 'Calvin's concept of natural and Roman Law', *Calvin Theological Journal* 38, 7–26.
- Balke, W., 1977, *Calvijn en de doperse radicale*, Ton Bolland, Amsterdam.
- Balserek, J., 2013, 'Examining the myth of Calvin as a lover of order', in P. Opitz (ed.), *The myth of the Reformation*, pp. 160–175, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Blacketer, R.A., 2009, 'Commentaries and prefaces', in H.J. Selderhuis (ed.), *The Calvin handbook*, pp. 181–192, Wm. B. Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Calvin, J., [1557] 1845, *Commentary on the Book of Psalms*, vol. 1, transl. J. Anderson, viewed 10 June 2016, from <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom08.titlepage.html>
- Calvin, J., [1536] 1863, 'Christianae Religionis Institutio etc.', in G. Baum, E. Cunitz, & E. Reuss (eds.), *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, volumen I, C.A. Schwetsschke et Filium, Brunsvigae.
- Calvin, J. [1532] 1866a, 'L. Annei Senecae Romani Senatoris ac Philosophi Clarissimi, Libro duo De Clementia, ad Neronem Caesarem: Io. Calvinii Noviodunaei Commentariis Illustrati', in G. Baum, E. Cunitz, & E. Reuss (eds.), *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, volumen V, pp. 1–162, C.A. Schwetsschke et Filium, Brunsvigae.
- Calvin, J., [1534] 1866b, 'Vivere apud Christum non dormire animis sanctos qui in fide Christi decedunt, quae vulgo Psychopannychia dicitur', in G. Baum, E. Cunitz & E. Reuss (eds.), *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, vol. V, pp. 166–232, C.A. Schwetsschke et Filium, Brunsvigae.
- Calvin, J., [1535] 1870, 'L. Praefatio', in G. Baum, E. Cunitz & E. Reuss (eds.), *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, vol. IX, C.A. Schwetsschke et Filium, Brunsvigae.

- Cottret, B., 2000, *Calvin. A biography*, transl. M.W. McDonald, William B. Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Dankbaar, W.F., 1957, *Calvijn – Zijn weg en werk*, GF Callenbach N.V., Nijkerk.
- Ganoczy, A., 1966, *Le jeune Calvin. Genèse et évolution de sa vocation réformatrice*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Ganoczy, A., 2004, 'Calvin's life', in D. McKim (ed.), *The Cambridge companion to John Calvin*, pp. 3–24, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hugo, A.M., 1957, *Calvijn en Seneca. Een Inleidende studie van Calvijns Commentaar op Seneca, De Clementia, anno 1532*, J.B. Wolters, Groningen–Djakarta.
- Lang, A., 1913, *Zwingli und Calvin*, Leipzig, Bielefeld.
- Lange van Ravenswaay, J.M.J., 1990, *Augustinus totus noster. Das Augustinverständnis bei Johannes Calvin*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Lee, H.B., 2004, 'Calvin's sudden conversion (subita conversio) and its historical meaning', *Acta Theologica, Supplementum* 5, 103–116.
- McGrath, A., 2007, *A life of John Calvin*, Blackwell, Oxford.
- Millet, O., 2011, 'Calvin's self-awareness as author', in I. Backus & P. Benedict (eds.), *John Calvin and his influence 1509–2009*, transl. S. Gebhardt, pp. 84–101, Oxford University Press, New York.
- Neuser, W.H., 2001, 'The first outline of Calvin's theology – The preface to the New Testament in the Olivétan Bible of 1535', *Koers* 66 (1&2), 1–22.
- Simpson, H.W., 1984, 'Voorwoord', in J. Calvin, *Institusie van die Christelike Godsdiens*, vert. H.W. Simpson, pp. v–xxiii, Calvyn Jubileum Boekefonds, Potchefstroom. <http://www.cjbf.co.za/boeke/1536Institusie.pdf>
- Tavard, G.H., 2000, *The starting point of Calvin's theology*, Wm. B Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Van Eck, J., 1992, *God, mens, medemens. Humanitas in de theologie van Calvijn*, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker.
- Van't Spijker, W., 1990, 'De kerk bij Calvijn: Theocratie', in W. Van't Spijker (red.), *De Kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 143–162, Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van Wageningen, J. & Muller, F., 1921, *Latijnsch Woordenboek*, J.B. Wolters, Groningen.
- Wendel, F., 1978, *Calvin–The origins and development of his religious thought*, transl. P. Mairet, William Collins Sons, London.

■ Hoofstuk 4

- Barth, K., 1933, 'Für die Freiheit des Evangeliums', in *Theologische Existenz heute*, Heft 2, Chr. Kaizer Verlag, München.
- Barth, K., 1947, 'Die Botschaft von der freien Gnade Gottes', in K.G. Steck & G. Eichholz (eds.), *Theologischen Existenz heute*, Heft 9, S. 24–37, Chr. Kaizer Verlag, München.

- Barth, K., 1948, *Kirche für die Welt. Die Botschaft von der freien Gnade Gottes*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- Bender, K.J., 2005, *Karl Barth's Christological ecclesiology*, Ashgate Publishing Limited, Burlington, VT.
- Brauer-Noss, S., 2016, 'Die Öffnung der Kirche in die Gesellschaft hinein. Reformprozesse in der evangelischen Kirche in Deutschland', *Evangelische Theologie* 76(1), 7–20.
- Busch, E., 2004, *The great passion. An introduction to Karl Barth's theology*, transl. G.W. Bromley, D.L. Guder (ed.), William B. Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Bush, M., 2008, 'Calvin and the reformanda sayings', in H. Selderhuis (ed.), *Calvinus sacrarum literarum interpres. Papers of the International Congress on Calvin Research*, pp. 285–299, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Calvin, J., [1543] 1867, 'De necessitate reformandae ecclesiae', in G. Baum, E. Cunitz & E. Reuss (eds.), *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, vol. VI, Col. 457–534, C.A. Schwetschke et Filium, Brunsvigae.
- Graafland, C., 1986, 'Jodocus van Lodenstein (1620–1676)', in T. Brienen et.al. (eds.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, pp. 85–125, Boekencentrum, 's-Gravenhage.
- Guder, D.L., 2000, *The continuing conversion of the church*, Eerdmans, Grand Rapids.
- Healy, N.M., 2008, 'The church in modern theology', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 106–126, Routledge, New York.
- Koffeman, L.J., 2015, "'Ecclesia reformata semper reformanda" Church renewal from a Reformed perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), 5 pages. Art. #2875. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.2875>
- Mahlmann, T., 2010, "'Ecclesia semper reformanda." Eine historische Aufklärung', in T. Johansson, R. Kolb, & J.A. Steiger (eds.), *Hermeneutica Sacra: Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift im 16. und 17. Jahrhundert*, pp. 381–442, Walter de Gruyter, Berlin.
- Mudge, L.S., 2008, 'Ecclesiology and ethics in the Western church', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *Routledge companion to the Christian church*, pp. 607–622, Routledge, New York.
- Van Lodenstein, J., [1672] 1739, *Beschouwinge van Zion: Ofte Aandagten en Opmerkingen Over den tegenwoordigen toestand van't Gereformeerde Christen Volk. Gestelt in eenige t' Zamenspraken*, 6de druk, vermeerderd met een Voor-Berigt, Adrianus en Johannes Douci, 's-Gravenhage.
- Van Ruler, A.A., 1965, *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome*, Paul Brand, Hilversum.
- Webster, J., 2000, *Barth*, Continuum, London.
- Weinrich, M., 2013, 'Karl Barth (1886–1968) – ein reformierter Reformierter. Theologie für eine durch Gottes Wort reformierende Kirche', in M. Hofheinz & M. Zeindler (eds.), *Reformierte Theologie weltweit. Zwölf Profile aus dem 20. Jahrhundert*, pp. 23–46, Theologischer Verlag, Zürich.

■ Hoofstuk 5

- Bultmann, R., [1948] 1968, 'Gnade und Freiheit', in R. Bultmann, *Glauben und Verstehen*, 2.Bd., 5. erw. Aufl., S. 149–161, Mohr, Tübingen.
- Bultmann, R., [1928] 1972a, 'Die Bedeutung der "dialektischen Theologie" für die neutestamentliche Wissenschaft', in R. Bultmann, *Glauben und Verstehen*, 1. Bd., 7. Aufl., S. 114–135, Mohr, Tübingen.
- Bultmann, R., [1927] 1972b, 'Zur Frage der Christologie', in R. Bultmann, *Glauben und Verstehen*, 1. Bd., 7. Aufl., S. 85–113, Mohr, Tübingen.
- Du Plessis, K., 2012, 'Gebed', in *FAK-Sangbundel*, vol. II: 'n *Versameling van Afrikaanse musiek in ses verskillende rubrieke*, Die Federasie van Afrikaanse Kultuurvereniginge, Parow.
- Ebeling, G., [1950] 1967, 'Die Bedeutung der historisch-kritischen Methode für die protestantische Theologie und Kirche', in G. Ebeling, *Wort und Glaube*, 3. Aufl., S.1–49, Mohr, Tübingen.
- Engelbrecht, B.J., [1962] 1982, 'Wat is die reg en vryheid van die eksegeet?' in B.J. Engelbrecht, *Versamelde opstelle*, deel 2, bl. 51–67, Universiteit van Pretoria, Pretoria. [Ook gepubliseer in HTS, 1986, 42(3), 485–501.]
- Luther, M., [1521] 1931, Luther an Melanchthon, Wartburg, 1. August 1521 in O. Clemen (Hrsg.) *D. Martin Luthers Briefwechsel*, 2. Bd., S. 370–372, H. Böhlhaus, Weimar.
- Luther, M., [1538] 1914, Die Schmalkaldischen Artikel in J.K.F. Knaake et al (Hrsg.) *D. Martin Luthers Werke*, Kritische Gesamtausgabe, 50. Bd., 160–254, H. Böhlhaus, Weimar.
- Melanchthon, P., [1521] 1890, *Die Loci communes in ihrer Urgestalt*, 2. Aufl., besigtig 24 Februarie 2017, by <https://ia800306.us.archive.org/9/items/dielocicomunes00plitgoog/dielocicomunes00plitgoog.pdf>
- Die Nederduits Gereformeerde Kerk en die Nederduitsch Hervormde Kerk, 2001, *Liedboek van die Kerk vir gebruik by die erediens en ander byeenkomste*, NG Kerk-Uitgewers, Goodwood.
- Van Niekerk, A., 2017, 'Kerk moet altyd hervorm', *Beeld*, 11 Februarie, p. 18.
- Van Selms, A., 1936, 'Hoe Lezen wij het Oude Testament?' *Onder eigen vaandel* 11(1), 10–27.
- Van Selms, A., 1937, *De Zondag tussen Farizeïsme en Libertinisme*, Callenbach, Nijkerk. (Onze Tijd, 3).
- Van Selms, A., 1938a. *De Bijbel in het gezin*, Ploegsma, Zeist. (Het Boek der Boeken: Een serie monografieën over den levenshoud van den Bijbel, V).
- Van Selms, A., 1938b, 'Evangelie en Wet in die eksegeese van het Oude Testament', *Onder eigen Vaandel* 13, 88–104.
- Van Selms, A., 1940, 'Ps. 130:4. Maar by U is vergewing, dat U gevrees mag word', in T.F.J. Dreyer (red.), *Die blye Boodskap: 'n Bundel preke van verskillende predikante en professore van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika*, bl. 9–86, Afrikaanse Pers, Johannesburg.
- Van Selms, A., 1947, *II Kronieken*, Wolters, Groningen.
- Van Selms, A., 1948a, 'Geregtigheid as 'n Bybelse begrip', *HTS* 4, 152–163.

- Van Selms, A., 1948b, *Licht uit Licht: Het Christelĳk geloof naar de Belijdenis van Nicea*, Ploegsma, Amsterdam.
- Van Selms, A., 1949, 'Die noodsaaklikheid van voortgesette studie', *Die Hervormer*, Desember, 8.
- Van Selms, A., 1950, 'Studiemateriaal van die Sondagskoolonderwyser', *Die Hervormer*, Julie, 9.
- Van Selms, A., 1951, 'Tekskritiek en exegese in de behandeling der Psalmen', *Kerk en Theologie* 2, 76–96.
- Van Selms, A., 1952, 'Die Calvinisme van die eerste nedersetting', *Die Hervormer* April, 8 & 10.
- Van Selms, A. (s.a.), 'Toelĳting op die Belydenis van die Hervormers: 'n Katkisasieboek oor die Christelike Geloofsleer', *Tydskrif vir Hervormde Teologie* 4 (4), besigtig 26 Julie 2017, by <http://www.nhka.org/images/stories/THT/THT%20Jaargang%204,%20nommer%204.pdf>
- Van Selms, A., 1958, 'Kiest u heden wie gij dienen zult', *Kerk en Theologie* 9(4), 210–218.
- Van Selms, A., 1959–1960, 'Theologie van de filoloog', *Kerk en Theologie* 10(11), 65–76.
- Van Selms, A., 1967a, *Genesis, deel I, De Prediking van het Oude Testament*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Selms, A., 1967b, *Genesis, deel II, De Prediking van het Oude Testament*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Selms, A., 1969, *Jerusalem door de eeuwen heen: Van voor koning David tot generaal Dayan*, 2e druk, Hollandia, Baarn.
- Van Selms, A., 1970, 'De sleutelmacht: Een exegese van Matth. 16:19', *Kerk en Theologie* 21, 247–270.
- Van Selms, A., 1972, *Jeremia, deel I, De Prediking van het Oude Testament*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Selms, A., 1974, *Jeremia, deel II, De Prediking van het Oude Testament*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Selms, A., 1978, *Die God van die Ou Testament*, Unisa, Pretoria.
- Van Selms, A., 1982, *Job, deel I, De Prediking van het Oude Testament*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Selms, A., 1983, *Job, deel II, De Prediking van het Oude Testament*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Wyk Louw, N.P., 1986, 'Filosofeer', in *Versamelde prosa*, 2, pp. 37–40, Human & Rousseau, Kaapstad.

■ Hoofstuk 6

- Alston, W.M. & Welker, M., 2003, 'Introduction', in W.M. Alston & M. Welker (eds.), *Reformed theology. Identity and ecumenicity*, pp. ix–xiii, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Atherstone, A., 2009, 'The implications of Semper reformanda', *Anvil Journal of Theology and Mission* 26(1), 31–41.
- Augustinus 1969, *De Trinite*, W.J. Mountain & F. Glorie (eds.), Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum Series Latina, 50).
- Bauckham, R., 1995, *The theology of Jürgen Moltmann*, T & T Clark, Edinburgh.
- Borg, M., 2011, *Reading the Bible again for the first time*, HarperCollings, San Francisco, CA.
- Buitendag, J., 2008, 'Ecclesia reformata semper reformanda – die ongemaklike eis', *HTS Teologiese/Theological Studies* 64(1), 123–138.

- Busch, E., 2003, 'Reformed strength in its denominationl weakness', in W.M. Alston & M. Welker (eds.), *Reformed Theology. Identity and ecumenicity*, pp. 20–33, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Case-Winters, A., 2006, 'Ecclesia reformata semper reformanda: Reformed and always to be reformed', in R.H. Bullock, Jr. (ed.), *Presbyterians being reformed: Reflections on what the church needs to be today*, pp. xxix–xxxiii, Geneva Press, Louisville, KY.
- Cunningham, D.S., 1998, *These three are one: The practice of Trinitarian theology*, Blackwell, Cambridge.
- Davis, S.T., Kendall, D. & O'Collins, S.J., 1999, *The Trinity: An interdisciplinary symposium on the Trinity*, Oxford University Press, Oxford.
- De Gruchy, J., 1999, 'Toward a Reformed theology of liberation: A retrieval of Reformed symbols in the struggle for justice', in D. Willis & M. Welker (eds.), *Toward the future of Reformed theology. Tasks, topics, traditions*, pp.103–119, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Disandro, C.A., 1984, *Historia semantica de perikhoresis*, *Studia Patristica* 15, 442–447.
- Dreyer, W.A., 2014, 'Wanneer een twee word: 'n Perspektief op resente gebeure in die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 70(1), Art. #2054, 1–16. <https://doi.org/10.4102/hts.v70i1.2054>
- Dulles, A., 1989, 'A half century of ecclesiology', *Theological Studies* 50, 419–442. <https://doi.org/10.1177/004056398905000301>
- Gunton, C., 1991, *The promise of Trinitarian theology*, T&T Clark, Edinburgh.
- Haffner, P., 2007, *Mystery of the Church*, Gracewing Publishing, Leominster.
- Huber, W., 1983, *Folgen christlicher Freiheit*, Neukirchener Verlag, Neukirchen.
- Kehl, M., 1992, *Die Kirche: Eine katolische Ekklesiologie*, Echter Verlag, Würzburg.
- Kehl, M., 2001, 'Die eine Kirche und die vielen Kirchen', *Stimmen der Zeit* 219, 3–16.
- Kehl, M., 2002, 'The one church and the many churches', *Theology Digest* 49, 29–37.
- Kilby, K., 2000, 'Perichoresis and projection: Problems with social doctrines of the Trinity', *New Blackfriars* 81(956), 432–445. <https://doi.org/10.1111/j.1741-2005.2000.tb06456.x>
- Koekemoer, J.H. & Otto, J., 1994, 'Die filioque: Ekumeniese speelbal of reformatories teologiese noodsaaklikheid', *HTS Theological Studies/Theological Studies* 50(3), 633–654.
- Koffeman, L., 2015, "'Ecclesia reformata semper reformanda" Church renewal from a Reformed perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2875, 1–5. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.2875>
- Letham, R., 2009, 'The Trinity between East and West', *Journal of Reformed Theology* 3, 42–56. <https://doi.org/10.1163/156973109X403714>
- Lossky, V., 1957, *The mystical theology of the Eastern Church*, James Clark Publishing, Cambridge, MA.
- McDougall, J.A., 2003, 'The return of Trinitarian praxis? Moltmann on the Trinity and the Christian life', *The Journal of Religion* 83(2), 177–203. <https://doi.org/10.1086/491276>
- McGrath, A.E., 2001, *Christian Theology: An introduction*, Blackwell Publishers, Oxford.
- Metz, J.B., 1997, *Zum Begriff der neuen politischen Theologie, 1967–1997*, Grünewald, Main.

- Moltmann [1964] 1967, *Theology of hope/ Theologie der Hoffnung*, transl. M. Kohl, SCM Press, London.
- Moltmann, J., [1972] 1974, *The crucified God/ Der gekreuzigte Gott*, transl. R.A. Wilson & J. Bowden, SCM Press, London.
- Moltmann, J., 1978, *The open church: invitation to a Messianic life-style/ Neuer Lebensstil. Schritte zur Gemeinde*, transl. M.D. Meeks, Fortress Press, London.
- Moltmann, J., [1980] 1981, *The Trinity and the kingdom: The doctrine of God/ Trinität und Reich Gottes*, transl. M. Kohl, SCM Press, London.
- Moltmann, J., 1992a, *History and the Triune God. Contributions to Trinitarian Theology/ In der Geschichte des dreieinigigen Gottes. Beiträge zur trinitarischen Theologie*, transl. M. Kohl, Crossroad, New York.
- Moltmann, J., [1991] 1992b, *The Spirit of life – A universal affirmation/ Der Geist des Lebens*, transl. M. Kohl, SCM Press, London.
- Moltmann, J., [1975] 1993a, *The church in the power of the Spirit/ Die Kirche in der Kraft des Geistes*, transl. M. Kohl, Fortress Press, Minneapolis, MN.
- Moltmann, J., 1993b, *The Trinity and human freedom*, T & T Clark, Edinburgh.
- Moltmann, J. [1995] 1996, *The coming of God: Christian Eschatology/ Das Kommen Gottes: Christliche Eschatologie*, transl. M. Kohl, Fortress Press, Minneapolis, MN.
- Moltmann, J., 1997, *The source of life. The Holy Spirit and the Theology of life/ Die Quelle des Lebens. Der heilige Geist und die Theologie des Lebens*, transl. M. Kohl, SCM Press, London.
- Moltmann, J., 1999a, *God for a secular society: The public relevance of theology/ Gott im Projekt der modern Welt*, transl. M. Kohl, Fortress Press, Minneapolis, MN.
- Moltmann, J., 1999b, 'Theologica Reformata et Semper Reformanda', in D. Willis & M. Welker (eds.), *Toward the future of Reformed Theology. Tasks, topics, traditions*, pp. 120–135, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Moltmann, J., 2000, *Experiences in theology. Ways and forums of Christian theology/ Erfahrungen theologischen Denkens*, transl. M. Kohl, SCM Press, London.
- Moltmann, J., [2002] 2003, *Science and wisdom/ Wissenschaft und Weisheit*, transl. M. Kohl, Fortress Press, Minneapolis, MN.
- Moltmann, J., [2006] 2008, *A broad place: An autobiography/ Weiter Raum: Eine Lebensgeschichte*, transl. M. Kohl, Fortress Press, Minneapolis, MN.
- Moltmann, J., 2010, *Sun of righteousness, Arise! God's future for humanity and the earth*, Fortress Press, Minneapolis, MN.
- Moltmann, J., 2012, *Ethics of hope/ Ethik der Hoffnung*, transl. M. Kohl, Fortress Press, Minneapolis, MN.
- Moltmann, J., 2013, 'Political theology in ecumenical contexts', in F. Schüssler Fiorenza, K. Tanner & M. Welker (eds.), *Political theology: Contemporary challenges and future directions*, pp. 1–12, Westminster John Knox Press, Louisville, KY.
- Moltmann, J., 2015a, 'European political theology', in C. Hovey & E. Phillips (eds.), *The Cambridge companion to Christian political theology*, pp. 3–22, Cambridge University Press, Cambridge.

- Moltmann, J., 2015b, *The Living God and the fullness of life/ Der lebendige Gott und die Fülle des Lebens*, transl. M. Kohl, Westminster John Knox Press, Louisville, KN.
- Moreschini, C. & Norelli, E., 2005, *Early Christian Greek and Latin literature: A literary history*, vol. 2, *From the Council of Nicea to the beginning of the Medieval period*, transl. M.J. O'Connell, Hendrickson, Peabody, MA.
- Müller-Fahrenholz, G., 2000, *The kingdom and the power: The theology of Jürgen Moltmann*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Oberholzer, J.P. (ed.), 2010, Honderd jaar Kerk en teologiese opleiding: 'n Kroniek van die Hervormde Kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 66 (3 suppl. 9), Art. #942, bl. 1. <https://doi.org/10.4102/hts.v66i3.942>
- Papanikolaou, A., 2006, *Being with God. Trinity, Apophaticism, and divine human communion*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN.
- Peterson, E., 1951, *Theologische Traktate*, Kösel, München.
- Robinson, P.M.B., 2006, 'The Trinity: The significance of appropriate distinctions for dynamic relationality', in P.L. Metzger (ed.), *Trinitarian soundings in systematic theology*, pp. 49–62, T&T Clark, London.
- Rohls, J., 2003, 'Reformed theology – Past and future', in W.M. Alston & M. Welker (eds.), *Reformed theology. Identity and ecumenicity*, pp. 34–45, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Schindler, A., 1978, *Monotheismus als politisches Problem? Erik Peterson und die Kritik der politischen Theologie*, Gütersloh Verlagshaus, Gütersloh.
- Sorč, C., 1998, 'Die perichoretischen Beziehungen im Leben der Trinität und der Gemeinschaft der Menschen', *Evangelische Theologie* 58, 100–118.
- Sorč, C., 2004, *Entwürfe einer perichoretischen Theologie*, Lit Verlag, Münster.
- Stockley, M., 2011, 'By comparing and contrasting two twentieth century theologians, critically assess how a Trinitarian doctrine of creation might contribute to theological engagement with modern science', besigtig 28 Februarie 2017, by Becoming whole, Worldpress.com, becomingwhole.files.wordpress.com/2011/07/creation.pdf
- Torrance, A.J., 1996, *Persons in communion: Trinitarian description and human participation*, T&T Clark, Edinburgh.
- Van Aarde, A.G., 2013, 'n Postliberale perspektief op 'n ekklesiologiese modaliteit as 'n ecclesia in ecclesia – heroriëntasie in die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(1), Art. #2012, 1–14. <https://doi.org/10.4102/hts.v69i1.2012>
- Van Aarde, A.G. & Geyser, P., 2004, 'Om nie te dink bo wat in die Skrif geskrywe staan nie – konsistensie en ontwikkeling in die teologie van Piet Geyser', *HTS Theological Studies/Theologiese Studies* 60(1&2), 7–28. <https://doi.org/10.4102/hts.v60i1/2.501>
- Van den Borgh, E.A.J., 2015, 'What is Reformed theology? Editorial', *Journal of Reformed Theology* 9, 323–324. <https://doi.org/10.1163/15697312-00904014>
- Van den Brink, G. & Smits, J., 2015, 'The Reformed stance. Distinctive commitments and concerns', *Journal of Reformed Theology* 9, 325–347.

- Van Fraassen, B.C., 2002, *The empirical stance*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Van Ruler, A.A., 1965, *Reformatoriese opmerkings in de ontmoeting met Rome*, Paul Brand, Hilversum.
- Van Wyk, I.W.C., 2011, 'Wat is reformatoriese teologie?: Nadenke na aanleiding van 'n kerklike beswaarskrif', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 67(3), Art. #1156, 1–11. <https://doi.org/10.4102/hts.v67i3.1156>
- Van Wyk, T., 2013a, 'Die heuristiese potensiaal van narratiwiteit vir sosiaal relevante Sisteematiese Teologie: Jürgen Moltmann se oorlogservarings as voorbeeldstudie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(1), Art. #2043, 1–7. <https://doi.org/10.4102/hts.v69i1.2043>
- Van Wyk, T., 2013b, 'Transformasie, partisipasie en pluraliteit – die Kappadosiese erfenis vir die Sisteematiese Teologie in die derde millennium', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(1), Art. #2040, 1–9. <https://doi.org/10.4102/hts.v69i1.2040>
- Van Wyk, T., 2015, 'Political theology as critical theology', *HTS Theological Studies/Teologiese Studies* 71(3), Art. #3026, 1–8. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.3026>

■ Hoofstuk 7

- Althaus, P., 1965, *Die Ethik Martin Luthers*, Gütersloher Verlag Gerd Mohn, Gütersloh.
- Barth, K., 1932–1969, *Die Kirchliche Dogmatik*, 4 vol., Chr. Kaiser Verlag, München.
- Barth, K., 2004, *Church dogmatics*, vol. 3, part 2, T&T Clark, New York.
- Batey, R., 1961, *The church, the bride of Christ*, University Microfilms, Ann Arbor, MI.
- Botha, A. & Dreyer, Y., 2007a, 'Demistifikasie van die metafoer "die kerk as bruid"', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(3), 1239–1274. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i3.251>
- Botha, A. & Dreyer, Y., 2007b, 'n Feministiese narratief-pastorale perspektief op die huweliksbevestigingsformuliere', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(3), 1275–1298. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i3.250>
- Botha, A. & Dreyer, Y., 2013, 'Veranderende perspektiewe op seksualiteit en die huwelik in 'n postmoderne kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(2), Art. #1917, 1–10. <https://doi.org/10.4102/hts.v69i2.1917>
- Browning, D.S., 2007, *Equality and the family*, Kindle edn., W.B. Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Bouwman, H., 1934, *Gereformeerd kerkrecht: Het recht der kerken in de praktijk*, Kok, Kampen.
- Brunner, D.E., [1939] 1978, *Das Gebot und die Ordnungen: Entwurf einer protestantisch-theologischen Ethik*, EVZ Verlag, Zürich.
- Brunner, E., 1952, *The Christian doctrine of creation and redemption*, Westminster, Philadelphia, PA.
- Buitendag, J., 2007, 'Marriage in the theology of Martin Luther – worldly yet sacred: An option between secularism and clericalism', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(2), 445–460. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i2.228>
- Cooper-White, P., 1995, *The cry of Tamar: Violence against women and the church's response*, Fortress Press, Minneapolis, MN.

- De Vries, D., 1989, 'Schleiermacher's "Christmas Eve Dialogue": Bourgeois ideology or feminist theology', *The Journal of Religion* 69(2), 169–183. <https://doi.org/10.1086/488052>
- Dreyer, A.E. & Van Aarde, A.G., 2007, 'Bybelse modelle van die huwelik: 'n Kritiese perspektief', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(2), 625–651. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i2.226>
- Dreyer, T.F.J., 2008, 'Die kerk, die huwelik en seks – 'n morele krisis', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(1), 483–496. <https://doi.org/10.4102/hts.v64i1.9>
- Dreyer, Y., 2000, 'Vrou as beeld van God: Vanaf die Reformasie tot die twintigste eeu', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 56(4), 949–972. <https://doi.org/10.4102/hts.v56i4.1800>
- Dreyer, Y., 2007, 'Karl Barth's male-female order as asymmetrical theoethics', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(4), 1493–1521. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i4.265>
- Dreyer, Y., 2008, 'The "sanctity" of marriage – An archaeology of a socio-religious construct', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 64(1), 499–527. <https://doi.org/10.4102/hts.v64i1.10>
- Ford, J.C., 1984, 'Towards an anthropology of mutuality: A critique of Karl Barth's doctrine of the male-female order as A and B with a comparison of the panentheistic theology of Jürgen Moltmann', PhD thesis, Northwest University, Ann Arbor, MI.
- Freedan, M., 2006, 'Ideology and political theory', *Journal of Political Ideology* 11(1), 3–22.
- Juergensmeyer, M., 2008, *Global rebellion: Religious challenges to the secular state, from Christian militias to al Qaeda*, University of California Press, Berkeley.
- Karant-Nunn, S.C. & Wiesner-Hanks, M.E., 2003, *Luther on Woman: A sourcebook*, Cambridge University Press, New York.
- Lazareth, W.H., 1994, 'ELCA Lutherans and Luther on heterosexual marriage', *Lutheran Quarterly* 8(3), 235–268.
- Luther, M., 1999a, *Luther's works (LW)*, vol. 1, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Luther, M., 1999b, *Luther's works (LW)*, vol. 32, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann, (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Luther, M., 1999c, *Luther's works (LW)*, vol. 36, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Luther, M., 1999d, *Luther's works (LW)*, vol. 44, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Luther, M., 1999e, *Luther's works (LW)*, vol. 45, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Luther, M., 1999f, 'The Babylonian Captivity of the Church' in *Luther's works (LW)*, vol 36, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Luther, M., 1999g, 'The estate of marriage', in *Luther's works (LW)*, vol 45, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Luther, M., 1999h, 'On marriage matters', in *Luther's works (LW)*, vol 46, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.

- Luther, M., 1999i, *Luther's works*, vol 55, J.J. Pelikan, H.C. Oswald & H.T. Lehmann (eds.), Concordia, Saint Louis, MO.
- Micks, M.H., 1982, *Our search for identity: Humanity in the image of God*, Fortress, Philadelphia, PA.
- Mouton, E., 1997, 'Die verhaal van Afrikaanse Christenvroue: Uitnodiging tot morele vorming', *Scriptura* 63, 475–409.
- Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika (NHKA), 2007, *Diensboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, pp. 77–92, Sentik, Pretoria.
- Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika (NHKA), 2016, *Notule van die een-en-sewentigste Algemene Kerkvergadering van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika te Pretoria, 2 Oktober tot 8 Oktober 2016*.
- Pont, A.D., 1981, *Die historiese agtergronde van ons kerklike reg*, HAUM, Pretoria.
- Potter, M., 1986, 'Gender equality and gender hierarchy in Calvin's theology', *Signs* 11(4), 725–739.
- Radford Ruether, R., 1975, *New woman/New earth: Sexist ideologies and human liberation*, Seabury, New York.
- Radford Ruether, R., 2001, *Christianity and the making of the modern family*, SCM Press, London.
- Richardson, R.D., 1991, *The role of women in the life and thought of the early Schleiermacher (1768–1806): An historical overview*, Lewiston, New York.
- Robbets, C.C., 2007, *Creation and covenant: The significance of sexual difference in the moral theology of marriage*, T&T Clark, New York.
- Selderhuis, H.J., Vriend, J. & Bierma, L.D., 1999, *Marriage and divorce in the thought of Martin Bucer*, Thomas Letterson University Press, Truman State University, Kirksville, MO.
- Schleiermacher, F.D.E., [1806] 1991, *Christmas Eve, A dialogue of the Incarnation*, transl. T.N. Tice, Edwin Mellen Press, Lewiston, New York.
- Schleiermacher, F.D.E., 2012, *Selected sermons of Schleiermacher*, transl. M.F. Wilson, Funk & Wagnalls, New York.
- Schüssler Fiorenza, F., 1991, 'Marriage', in F. Schüssler Fiorenza & J.P. Glavin (eds.), *Systematic Theology: Roman Catholic Perspectives* 21, 305–346, Fortress, Minneapolis, MN.
- Scott, P., 1994, *Theology, ideology and liberation: Towards a liberative theology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Thatcher, A., 1999, *Marriage after modernity: Christian marriage in postmodern times*, Sheffield Academic Press, Sheffield.
- Van Aarde, A.G., 2007, 'Inleiding tot die sosiaal-wetenskaplike kritiese eksegesi van Nuwe-Testamentiese tekste: Die metodologiese aanloop in die navorsingsgeskiedenis', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(1), 49–79. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i1.206>
- Van Eck, E., 2007a, 'Die huwelik in die eerste-eeuse Mediterreense wêreld (I): Vroue in 'n man se wêreld', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(1), 81–101. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i1.204>
- Van Eck, E., 2007b, 'Die huwelik in die eerste-eeuse Mediterreense wêreld (II): Huwelik, egskeiding en hertrou', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(1), 103–128. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i1.205>

- Venter, P.M., 2007, 'Die huwelik as identiteitsmerker in die Ou Testament', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(3), 1213–1237. <https://doi.org/10.4102/hts.v63i3.232>
- Weeks, J., 1995, *Invented moralities: Sexual values in an age of uncertainty*, Polity Press, Cambridge, MA.
- Witte, J., 2009, 'Marriage and family life', in H.J. Selderhuis (ed.), *The Calvin handbook*, pp. 455–465, W.B. Eerdmans, Grand Rapids, MI.

■ Hoofstuk 8

- Bayer, O., 2007, *Martin Luthers Theologie*, 3. Aufl., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Beutel, A., 2010, 'Theologie als Unterscheidungslehre', in A. Beutel (Hrsg.) *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 450–454, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Beutel, A., 2012, *Gerhard Ebeling: Eine Biographie*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1960, 'Luther II. Theologie', in K. Galling (Hrsg.) *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, 4. Bd., 3. Aufl., S. 495–520, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1963, 'Dein Reich komme', in G. Ebeling (Hrsg.), *Vom Gebet*, S. 37–50, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1967a, 'Erwägungen zur Lehre vom Gesetz', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube*, 1. Bd., 3. Aufl., S. 255–293, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1967b, 'Die Notwendigkeit der Lehre von den zwei Reichen', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube*, 1. Bd., 3. Aufl., S. 407–428, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1967c, 'Zur Lehre vom triplex usus legis in der reformatorischen Theologie', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube*, 1. Bd., 3. Aufl., S. 50–68, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1968, 'Das Machtwort Gottes', in G. Ebeling (Hrsg.), *Psalmmeditationen*, S. 23–39, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1971, 'Frei aus Glauben: Das Vermächtnis der Reformation', in G. Ebeling (Hrsg.), *Lutherstudien*, 1. Bd., S. 308–329, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1975a, 'Kirche und Politik', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube, Beiträge zur Fundamentaltheologie, Soteriologie und Ekklesiologie*, 3. Bd., S. 593–610, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1975b, 'Kriterien kirchlicher Stellungnahme zu politischen Problemen', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube, Beiträge zur Fundamentaltheologie, Soteriologie und Ekklesiologie*, 3. Bd., S. 611–634, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1975c, 'Leitsätze zur Zweireichlehre', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube, Beiträge zur Fundamentaltheologie, Soteriologie und Ekklesiologie*, 3. Bd., S. 574–592, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1979, *Dogmatik des christlichen Glaubens*, 3. Bd., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1981, *Die Wahrheit des Evangeliums: Eine Lesehilfe zum Galaterbrief*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.

- Ebeling, G., 1982, *Lutherstudien*, 2. Bd., *Disputatio de Homine*, 2. Teil, *Die philosophische Definition des Menschen: Kommentar zu These 1–19*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983a, 'Erneuerung aus der Bibel', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 39–58, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983b, 'Schrift und Erfahrung als Quelle theologischer Aussagen', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 59–81, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983c, 'Theologisches Antworten des Politischen: Luthers Unterrichtung der Gewissen heute bedacht', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 164–201, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983d, 'Die Toleranz Gottes und die Toleranz der Vernunft', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 101–130, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983e, 'Usus politicus legis – usus politicus evangelii', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 131–163, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983f, 'Von der Wahrheit des Glaubens', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 82–94, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983g, 'Was Luther mir bedeutet', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 1–7, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1988, 'Das rechte Unterscheiden: Luthers Anleitung zu theologischer Urteilskraft', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 85(2), 219–258.
- Ebeling, G., 1989, *Lutherstudien*, 2. Bd., *Disputatio de Homine*, 3. Teil, *Die theologische Definition des Menschen: Kommentar zu These 20–40*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1991, *Evangelische Evangelienauslegung: Eine Untersuchung zu Luthers Hermeneutik*, 3. Aufl., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1995, *Predigten eines 'Illigalen' aus den Jahren 1939–1945*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1997, *Luthers Seelsorge: Theologie in der Vielfalt der Lebenssituationen an seinen Briefen dargestellt*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 2006, *Luther: Einführung in sein Denken. Mit einem Nachwort von Albrecht Beutel*, 5. Aufl., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 2012, *Studium der Theologie: Eine enzyklopädische Orientierung*, 2. Aufl., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Gadamer, H.-G., 1975, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 4. Aufl., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Habermas, J., 1978, 'Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung – Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichen Zivilisation', in J. Habermas (Hrsg.), *Theorie und Praxis*, S. 307–335, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Habermas, J., 1979, *Erkenntnis und Interesse*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

- Hermes, E., 2010, 'Leben in der Welt', in A. Beutel (Hrsg.) *Luther Handbuch*, 2. Aufl., S. 423–435, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Honecker, M., 1995, *Grundriß der Sozialethik*, Walter de Gruyter, Berlin.
- Jüngel, E., 2000a, 'Kirche und Staat in der pluralistischen Gesellschaft', in E. Jüngel (Hrsg.), *Indikative der Gnade – Imperative der Freiheit. Theologische Erörterungen IV*, S. 296–311, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Jüngel, E., 2000b, 'Mit Frieden Staat zu machen. Politische Existenz nach Barmen V', in E. Jüngel (Hrsg.), *Indikative der Gnade – Imperative der Freiheit. Theologische Erörterungen IV*, S. 161–204, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Jüngel, E., 2003a, 'Zum Verhältnis von Kirche und Staat nach Karl Barth', in E. Jüngel (Hrsg.), *Ganz werden. Theologische Erörterungen V*, S. 174–230, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Jüngel, E., 2003b, 'Zwei Schwerter – Zwei Reiche. Die Trennung der Mächte in der Reformation', in E. Jüngel (Hrsg.), *Ganz werden. Theologische Erörterungen V*, S. 137–157, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Küng, H., 1980, *Christ sein*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Lochmann, J.M., 1971, *Perspektiven politischer Theologie*, Theologischer Verlag, Zürich.
- Marx, K., 1976, 'Thesen über Feuerbach', in I. Fetscher (Hrsg.) *Karl Marx, Friedrich Engels: Studienausgabe*, 1. Bd., *Philosophie*, S. 139–141, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
- Moltmann, J., 1975, *Kirche in der Kraft des Geistes: Ein Beitrag zur messianischen Ekklesiologie*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1976, *Der gekreuzigte Gott: Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1977, *Theologie der Hoffnung*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1979, *Mensch: Christliche Anthropologie in den Konflikten der Gegenwart*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1980, *Trinität und Reich Gottes: Zur Gotteslehre*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1984a, 'Das Gespenst einer neuen "Zivilreligion"', in J. Moltmann (Hrsg.) *Politische Theologie – Politische Ethik*, S. 70–78, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1984b, 'Die lutherische Zwei-Reiche-Lehre', in J. Moltmann (Hrsg.) *Politische Theologie – Politische Ethik*, S. 124–136, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1984c, 'Politische Ethik', in J. Moltmann (Hrsg.) *Politische Theologie – Politische Ethik*, S. 123–124, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1984d, 'Politische Theologie', in J. Moltmann (Hrsg.) *Politische Theologie – Politische Ethik*, S. 152–165, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1984e, 'Theologische Kritik der politischen Religion', in J. Moltmann (Hrsg.) *Politische Theologie – Politische Ethik*, S. 34–69, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1988, *Was ist heute Theologie?*, Verlag Herder, Freiburg im Breisgau.

- Moltmann, J., 1989, *Der Weg Jesu Christi: Christologie in messianischen Dimensionen*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1995, *Das Kommen Gottes: Christliche Eschatologie*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 1997, *Gott im Projekt der modernen Welt: Beiträge zur öffentlichen Relevanz der Theologie*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Moltmann, J., 2006, *Weiter Raum: Eine Lebensgeschichte*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Wendland, H-D., 1969, 'Thesen zur Zwei-Reiche-Lehre und der Bedeutung für die Zukunft', in H-D. Wendland (Hrsg.) *Sozialethik im Umbruch der Gesellschaft*, S. 39–42, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

■ Hoofstuk 9

- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1976, *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen*, Uitgeverij Ton Bolland, Amsterdam.
- Barger, A.J., 1972, *Kortbegrip van die Christelike Godsdiens met Verklaringe*, HAUM, Pretoria. (Uitgegee op las van die Algemene Kerkvergadering A.D. 1932).
- Beukes, M.J.P., 1994, 'Beskrywing en evaluering van verskillende kategetiese beskouings met die oog op die formulering van basisteorieë vir die kategeses', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 50(1 & 2), 211–235.
- Beukes, M.J.P., 1997, 'Die plek en funksie van belydenisskrifte in die kategeses van die Nederduitsch Hervormde Kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 53(4), 1266–1289. <https://doi.org/10.4102/hts.v53i4.1791>
- Beukes, M.J.P. (red.), 2007, *Geloof en Lewe 11, Katkisant Graad elf*, Sentik, Pretoria.
- Beukes, M.J.P. (red.), 2008, *Geloof en Lewe 11, Kategeet Graad elf*, Sentik, Pretoria.
- Bultmann, R., 1961, *Theologie des Neuen Testaments*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Bultmann, R., 1980, 'Zur Frage der Christologie', in R. Bultmann (Hrsg.), *Glauben und Verstehen*, 1. Bd., S.85–113, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Bultmann, R., 1984, 'Die fides quae creditur als Gegenstand der Theologie', in E. Jüngel & K. Müller (Hrsg.), *Theologische Enzyklopädie*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, S. 13–34.
- Calvyn, J., [1559] 1982, *Institutie of onderwijzing in de Christelijke Godsdiens*, vert. A. Sizoo, W.D. Meinema B.V., Delft.
- Doekes, L., 1979, *Credo, Handboek voor de Gereformeerde symboliek*, Uitgeverij Ton Bolland, Amsterdam.
- Dreyer, W. & Van Rensburg, A., 2016, 'Oorsprong van die drievoudige struktuur van die Heidelbergse Kategismus', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 72(3), a3349, 6 pages. <https://doi.org/10.4102/hts.v72i3.3349>
- Ebeling, G., 1960, 'Die Bedeutung der historisch-kritischen Methode für die protestantische Theologie und Kirche', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube*, Bd. 1, S. 1–49, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.

- Ebeling, G., 1969, 'Gewissheit und Zweifel. Die Situation des Glaubens in Zeitalter nach Luther und Descartes', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube*, Bd. 2, S. 138–183, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1971, 'Luthers Glaubensverständnis – Vergangenheit oder Zukunft?', in G. Ebeling (Hrsg.), *Lutherstudien*, Bd. 1, S. 302–307, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1975a, 'Der Aussagezusammenhang des Glaubens an Jesus', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube, Beiträge zur Fundamentaltheologie, Soteriologie und Ekklesiologie*, 3. Bd, S. 246–269, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1975b, 'Was heisst: Ich glaube an Jesus Christus?', in G. Ebeling (Hrsg.), *Wort und Glaube, Beiträge zur Fundamentaltheologie, Soteriologie und Ekklesiologie*, 3. Bd., S. 270–308, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1979, *Dogmatik des christlichen Glaubens*, 1. Bd., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 1983, 'Usus politicus legis – usus politicus evangelii', in G. Ebeling (Hrsg.), *Umgang mit Luther*, S. 131–163, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Ebeling, G., 2012, *Studium der Theologie: Eine enzyklopädische Orientierung*, 2. Aufl., J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Gollwitzer, H., 1978, *Befreiung zur Solidarität*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Habermas, J., 1979, *Erkenntnis und Interesse*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.
- Haitjema T.L., 1962, *De Heidelbergse Catechismus als klankbodem en inhoud van het actuele belijden onzer kerk*, H. Veenman & Zonen, Wageningen.
- Kant, I., [1784] 1983, 'Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?' ; in W. Weischedel (Hrsg.), *Kant, Werke*, Bd. 9, *Schriften zu Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, 1. Teil S. 53–61, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Lochman, J.M., 1982, *Das Glaubenbekenntnis: Grundriss der Dogmatik im Anschluss an das Credo*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Louw, J.P. & Nida, E.A. (eds.), 1988, *Greek-English Lexicon of the New Testament based on Semantic Domains*, vol. 1, *Introduction & Domains*, United Bible Societies, New York.
- Melanchthon, P., [1521] 1997, *Loci Communes*, Lateinisch – Deutsch, übersetzt mit kommentierenden Anm. H.G. Pöhlmann, Lutherisches Kirchenamt der Vereinigten Evangelisch-Lutherischen Kirche Deutschlands (Hrsg.), Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Melanchthon, P., [1553] 2010, *Heubartikel Christlicher Lere*, Melanchthons deutsche Fassung seiner Loci theologici, nach dem Autograph und dem Originaldruck von 1553, R. Jenett & J. Schilling (Hrsg.), Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- Mink, G.J., 1993, 'Zondag 23 en 24', in J.H. Van de Bank, G. Bos, F.G. Immink, A. Noordegraaf, M.J.G. Van der Velden & W. Verboom (red.), *Kennen en Vertrouwen: Handreiking bij de Prediking van de Heidelbergse Catechismus*, S. 216–222, Boekencentrum, Zoetermeer.
- Miskotte, K.H., 1947, *De Blijde Wetenschap: Toelichting op de Heidelbergse Catechismus Zondag I – XII*, Uitgeverij T. Wever, Franeker.

- Oberholzer, J.P., 1986, *Die Heidelbergse Kategismus in vier teksuitgawes, met inleiding en teksvergeelyking*, Kital, Pretoria.
- Ott, H., 1981, *Die Antwort des Glaubens. Systematische Theologie in 50 Artikeln*, Kreuz Verlag, Stuttgart.
- Pannenberg, W., 1993, *Systematische Theologie*, Bd. 3, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Pont, A.D., 1991, Kategese, kategismusse en die belydenis van geloof in Genève in die dae van Calvin, *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), 431–441.
- Sauter, G. & Stock, A., 1976, *Arbeitsweisen systematischer Theologie: Eine Anleitung*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Ursinus, Z., [1602] 1989, *Het schatboek der verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*, uit de Latijnse lessen van Zaharias Ursinus, opgemaakt door David Pareus, vertaald door Festus Hommius, vervolgens overzien door Johannes Spiljardus en Joan van den Honert, nu in het hedendaags Nederlands hescheven en van een inleiding voorzien door ds. J. Van der Haar, Deel I, Den Hertog B.V., Houten.
- Van der Westhuizen, H.G., 1982, *Geloofsleer*, HAUM, Pretoria. (In opdrag van die Algemene Kerkvergadering van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika onder leiding van die Raad vir Kategese deur Dr. H.G. van der Westhuizen in medewerking met prof. Dr. B.J. Engelbrecht en ds. G.C. Velthuysen).
- Van Selms, A., 2016a, 'Die belydenis van die Hervormers: 'n Katkisasieboek oor die Christelike Geloofsleer', *Tydskrif vir Hervormde Teologie* 4(1), 10–46. (Opgestel en uitgegee in opdrag van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika).
- Van Selms, A., 2016b, 'Toeligting op die belydenis van die Hervormers: 'n Katkisasieboek oor die Christelike Geloofsleer', *Tydskrif vir Hervormde Teologie* 4(4), 1–259. (Opgestel en uitgegee in opdrag van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika).
- Van 't Spijker, W., 1993, 'Zondag 7', in J.H. Van de Bank, G. Bos, F.G. Immink, A. Noordegraaf, M.J.G. Van der Velden & W. Verboom (red.), *Kennen en Vertrouen: Handreiking bij de Prediking van de Heidelbergse Catechismus*, bl. 56–64, Boekencentrum, Zoetermeer.
- Van Wyk, G.M.J., 2015, 'Rudolf Bultmann – Evangelie en geloof', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #3039, 1–9. <https://doi.org/10.4102/hts.v71i3.3039>
- Van Wyk, G.M.J., 2016a, 'Ek glo en amen', in *Agenda van die 71ste Algemene Kerkvergadering*, bylae W, Kernkomitee: Kerk en Teologie: Apostoliese Geloofsbelydenis, S. 678–687, Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, Pretoria.
- Van Wyk, G.M.J., 2016b, 'Gerhard Ebeling oor geloof', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 72(3), a3279, 9 pages. <https://doi.org/10.4102/hts.v72i3.3279>
- Van Wyk, I.W.C., 2013, 'The first commandment in the Heidelberg Catechism: Theological insights of Philipp Melancthon and Zacharias Ursinus', *In die Skriflig/In Luce Verbi* 47(2), Art. #710, 1–9. <https://doi.org/10.4102/ids.v47i2.710>
- Van Wyk, I.W.C., 2016a, 'Die funksie en doel van die Apostoliese Geloofsbelydenis', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 72(4), a3497, 7 pages. <https://doi.org/10.4102/hts.v72i4.3497>

- Van Wyk, I.W.C., 2016b, 'Inleidende opmerkings: Die belydenis van die Hervormers: 'n Katkisasieboek oor die Christelike Geloofsleer', *Tydskrif vir Hervormde Teologie* 4(1), 1–9.
- Venter, C.J.H., 2011, 'Kategeet en geloofsvorming: Perspektiewe vanuit die Praktiese Teologie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 67(3), Art. #1052, 1–8. <https://doi.org/10.4102/hts.v67i3.1052>
- Weber, O., 1977, *Grundlagen der Dogmatik*, 2. Bd., Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn.

■ Hoofstuk 10

- Alder, J.T., 2009, 'The Doctrine of original Sin: A comparison of Augustine, Pelagius and Aquinas', *Reformed Perspectives Magazine* 11(21), 9 pages, viewed 18 July 2017, from http://thirdmill.org/newsfiles/jer_alder/jer_alder.Original.Sin.html
- Balsarak, J., 2016a, 'Institutio Christianae religionis', in D. Thomas (ed.), *Christian-muslim relations*, viewed 24 February 2017, from <http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations-ii/institutio-christianae-religionis>
- Balsarak, J., 2016b, 'Praemonitio ad lectorem, preface to Theodor Bibliander's Machumetis', in D. Thomas (ed.), *Christian-muslim relations*, viewed 24 February 2017, from <http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations-ii/institutio-christianae-religionis>
- Barth, H.-M., 2009, *Die Theologie Martin Luthers: Eine kritische Würdigung*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Berkouwer, G.C., 1965, *Vatikaans concilie en nieuwe theologie*, Kok, Kampen.
- Berkouwer, G.C., 1968, *Nabetrachting op het concilie*, Kok, Kampen.
- Bibliander, T., [1543] 1550, *Machumetis saracenorum principis successorum vitae, doctrina acipse alcoran*, 3 vols., Opirinus, Basel.
- Bultmann, C., 2012, 'Book review, De ratione communi omnium linguarum et liberarum commentaries by Theodore Bibliander, Hagit, A. and Kirn, H-M.', *Renaissance Quarterly* 65(2), 501–503, viewed 20 June 2017, from <http://www.jstor.org/stable/10.1086/667267>
- Calvyn, J., 1931, *Institutie of onderwijzing in de Christelijke godsdienst*, deel I, vert. A. Sizoo 1931, 8ste druk, W.D. Meinema, Delft.
- Chazen, R., 2000, 'Christian-Jewish interactions over the Ages', in T. Frymer-Kensky, D. Novak, P. Ochs, D.F. Sandmel & M.A. Signer (eds.), *Christianity in Jewish Terms*, pp. 7–24, Westview Press, Oxford.
- Crossan, J.D., 1999, *The birth of Christianity: Discovering what happened in the years immediately after the execution of Jesus*, Harper Collins, New York.
- Daggers, J., 2013, *Postcolonial theology of religions: Particularity and pluralism in world Christianity*, Routledge, London.
- Duker, A.C., 1897, *Gisbertus Voetius*, deel 1, E.J. Brill, Leiden.
- Dupuis, J., 1997, *Toward a Christian Theology of religious pluralism*, Orbis Books, Maryknoll, NY.

- Dupuis, J., 2001, *Christianity and the religions: From confrontation to dialogue*, Orbis Books, New York.
- Ehmann, J., 2008, *Luther, Türken und Islam. Eine Untersuchung zum Türken- und Islambild Martin Luthers (1515–1546)*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Francisco, A.S., 2016a, 'Martini Lutheri Doctoris Theologiae et ecclesiastis ecclesiae Wittenbergensis in Alcoranum Praefatio', in D. Thomas (ed.), *Christian-Muslim relations*, viewed 24 February 2017, from <http://referenceworks.brillonline.com/entries/christian-muslim-relations-ii/martini-lutheri>
- Francisco, A.S., 2016b, 'Vermahnung zum Gebet wider den Türcken', in D. Thomas (ed.), *Christian-Muslim Relations*, besigtig 24 February 2017, by <http://referenceworks.brillonline.com/entries.christian-muslim-relations-ii/vermahnung-zum-Gebet-wider-den-Türcken>
- Frankemölle, H., 2006, *Frühjudentum und Urchristentum: Vorgeschichte – Verlauf – Auswirkungen (4. Jahrhundert v. Chr. bis 4. Jahrhundert n. Chr.)*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart.
- Kärkkäinen, V.-M., 2003, *An introduction to the theology of religions: Biblical, historical and contemporary perspectives*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Kaufmann, T., 2017, 'Luthers Christus und die anderen Religionen und Konfessionen', in U. Heckel, J. Kampmann, V. Leppin & C. Schwöbel (Hrsg.), *Luther heute: Ausstrahlungen der Wittenberger Reformation*, S. 371–392, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Kessler, E., 2010, *An introduction to Jewish-Christian relations*, Cambridge University Press, New York.
- Knitter, P.F., 2005, *Introducing theologies of religions*, Orbis Books, New York.
- Kohnle, A., 2014, 'Religionsfrieden und Toleranz', *Luther: Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 85(2), 78–93.
- Luther, M., [1513–1515] 1885, *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, 3. Bd., Herman Böhlau, Weimar, besigtig 27 July 2017, by http://www.maartenluther.com/3-Psalmenvorlesungen%201513_15%20Ps.%201-84.pdf
- Luther, M., 1523, 'Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei', *Weimarer Ausgabe* 11, 314–336, besigtig 27 July 2017, by <http://www.maartenluther.com/weimarausgabe.html>
- Luther, M., 1529, 'Leerpredigt wider den Türken', *Weimarer Ausgabe* 30(II), 166–168, viewed 27 July 2017, from <http://www.maartenluther.com/weimarausgabe.html>
- Luther, M., 1530, 'Libellus de ritu et moribus Turcorum', *Weimarer Ausgabe* 30(II), 198–200, besigtig 27 July 2017, by <http://www.maartenluther.com/weimarausgabe.html>
- Luther, M., 1543a, 'Von den Juden und ihren Lügen', *Weimarer Ausgabe* 53, 417–552, besigtig 27 July 2017, by <http://www.maartenluther.com/weimarausgabe.html>
- Luther, M., 1543b, 'Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi', *Weimarer Ausgabe* 53, 610–648, besigtig 27 July 2017, by <http://www.maartenluther.com/weimarausgabe.html>
- Luther, M., 1543c, 'Von den letzten Worten Davids', *Weimarer Ausgabe* 54, 16–100, besigtig 27 July 2017, by <http://www.maartenluther.com/weimarausgabe>.
- Miller, G.J., 2013, 'Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543) as the Sixteenth-century "Encyclopedia" of Islam', *Islam and Christian-Muslim Relations* 24(2), 241–254. <https://doi.org/10.1080/09596419.2013.772329>

- Miller, G.J., 2014, 'Luther's views of the Jews and Turks', in R. Kolb, I. Dingel & L. Batka (eds.), *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, pp. 427–434, Oxford University Press, Oxford.
- Moser, C., 2009, *Theodor Bibliander (1505–1564). Annotierte Bibliographie der gedruckten Werke*, Theologischer Verlag, Zürich.
- Neusner, J., 1984, 'Formen des Judentums im Zeitalter seiner Entstehung', in J. Neusner, *Das pharisäische und talmudische Judentum: neue Wege zum Verständnis*, S. 3–32, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Plathow, M., 2011, 'Phillip Melanchthon und religiöse Toleranz', *Luther: Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 82(3), 181–191.
- Reed, A.Y. & Becker, A.H., 2003a, 'Introduction: Traditional models and new directions', in A.Y. Reed & A.H. Becker (eds.), *The ways that never parted: Jews and Christians in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, pp. 1–34, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Slotemaker, J.T., 2011, 'The Trinitarian house of David: Martin Luther's Anti-Jewish Exegesis of 2 Sam 23:1–7', *Harvard Theological Review* 104(2), 233–254. <https://doi.org/10.1017/S0017816011000174>